

A

BELVISZONYRAGOK

HASZNÁLATA

A MAGYARBAN.

Dr KÚNOS IGNÁCZ és Dr MUNKÁCSI BERNÁTTÓL.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

A belviszonyragok használata a magyarban.

(Felolvasatott a M. T. Akadémia 1883. október 22-iki ülésén.)

Bevezetés.

A határozók tana egyike a magyar mondattan leghatározatlanabb fejezeteinek; nem vagyunk még teljesen tisztában sem fogalmával, sem körével, s legkevesbbé mondhatjuk véglegesen megállapítottnak rendszerezését. Mint mondattani fogalom, aránylag újabb keletű, úgyszólván csak a jelenkori módszeresebb grammatikai irány vívmánya; mert ha történik említés már a régi nyelvkönyvekben is »határozók«-ról, e név ott csak alaktani értelemben ismeretes és szokottabb »igehatározó« formájában a beszédrészek nemei között sorolódik fel. Ma már tudjuk, hogy a határozó — ha nem mondattani felfogásból indulunk is ki — valójában nem alaktani fogalom, hanem igazi helye szerint a nyelvtan azon részébe való, melyet közönségesen »jelentéstan« néven ismerünk; továbbá, hogy nem is különálló, a név- és igeszóval egyenlő rangú beszédrész. Az igehatározók általában megmerevült ragos, esetleg ragvesztett névszói alakok, melyek egyéb hasonlóktól csupán azon jelel-téstan-i processusnál fogva különböznek, hogy bennük vagy az alapszó avúlt el, vagy a rag olyan, melynek általános alkalmazását a nyelvszokás elejtette. Alaktani szempontból tehát pl. *helyett* és *vaktában* semmiben sem különböznek a *helyben* és *vakon* alakoktól, egyformán viszonyított névszók, melyeket különmemű beszédrészeknek tekinteni nem lehet. Azon nyelvi tényeket, melyeket mi »mondathatározó« néven foglalunk össze, régebben — kezdve a Corpus Grammaticorum szerzőin, végezve Szvorényi nyelvkönyvein — a mondattannak szóvonzat (rectio) című részében tárgyalták, hol minden különösebb

rendszer nélkül egyenként vették az egyes ragokat s használatukat illetőleg egy-két főbb szócsoporthoz említettek fel, melyeknek ama ragok vonzottaiként szerepelnek. A határozók felfogásának ez a módja az egykorú latin grammatikákból való, melyeket a modern nyelvek ismertetései utánoztak, holott az egyáltalában nemcsak a magyarra, hanem a mintául szolgáló latinra nézve is helytelen; mert hogy valamely ige mellett ilyen vagy amolyan rag szokott közösen előfordulni, nem az ige természetében, hanem azon felfogásban gyökeredzik, melylyel a különböző viszonyításokat képzeljük. Kétségtelen bizonyítéka ennek az, hogy eltérő felfogások esetében, lényegileg egyazon jelentésű gondolatot különböző módon fejezhetünk ki, vagyis hogy pl. ugyanazon ige mellett gyakran a legváltozatosabb ragszerkesztés lehetséges. Mondhatjuk pl. *borsót dobok a falra*, *borsóval dobálom a falat*, *borsót dobok a falhoz*, alig észrevehető jelentés eltéréssel. A latinban is pl. mondhatjuk *amor erga patrem*, *amor patris*, *odium in tyrannum*; *dignus amicitia* és *dignus amicitiae* stb. Ha régebben ezen kifejezés járta *mentől jobb* s vele szemben ma *mindnél jobb*, nem gondolhatjuk, hogy a fokképzőnek előbb ablatívus volt a »vonzata«, most pedig épen ellenkező locatívusféle jellemű rag, hanem csupán azt, hogy a hasonlításban kifejezett viszonyítást régebben a hasonlítás objectumából kiindulva fogták fel, most pedig mint a hasonlítás subjectuma és objectuma egymás mellé helyezését. — Az első, ki más alapon kísérli meg a magyar mondathatározók értelmezését és rendszerezését, az érdemes Gyurits Antal volt. »Mondattan«-ában (Pest, 1861. 2. kiadás) külön foglalja a mondat részei között a határozókat, sőt megállapítani igyekszik különböző neveit is: 1) *helyhatározó*, 2) *időhatározó*, 3) *módhatározó*, 4) *okhatározó*, 5) *többrendbeli határozók* című csoportokat vévén fel. Riedlnek három évvel utóbbi megjelent »Magyar nyelvtan«-a a régi nyomokon halad ugyan, a mennyiben az egyes ragok használatait lexicalis módon tárgyalja — mindig csak a legprimitívebb jelentését magyarázván az egyes ragoknak, az átvitt értelmű használatot pedig jó számú példával igazolván —; azonban függelékül *íjehatározó bővítések* czímen az újabb felfogás szerint is áttekintést nyújt és Gyuritstól eltérőleg szin-

tén megkísért egy határozóosztályozást: 1) *tér*-, 2) *idő*-, 3) *mód*-, 4) *ok*-, *cél*- és *eszközhatózókat* különböztetvé meg. Legtöze, tesebb méltatója a határozók mondattani jelentőségének eddigelő Braßsai, ki »A magyar mondatról« szülő értekezésében, mint sok egyéb tekintetben, úgy erre nézve is több eredeti és igen számbavehető eszmét hirdet. Ő kiindulva abból a gondolatból, hogy »az állítmány a mondat lelke« s minden egyéb mondatrész csak ennek meghatározására való, kiszélesíti a »határozó« fogalom körét, s beléje foglal minden mondatrészt, mely az állítmány értelmét kifejti, magyarázza, fokozza, minősíti, meghatározza, szélesíti, korlátozza, hozzá tartozó körülményeket jelent, miből kifolyólag azon eredményre jut, hogy voltaképen csak két neme van a mondatrészeknek: 1) *állítmány*, 2) *határozó*. S ezen felfogás, véleményünk szerint, nem jár oly messze az igazságtól, mint némelyek képzelnék; mert ha nem is érthetünk vele abban egyet, hogy az alánynak az állítmányhoz való határozmányi viszonya olyan minőségű, mint a határozóké, vagyis hogy alány és határozó egy csoportba foglalhatók: az csaknem kétségtelennek látszik előttünk, hogy alapjában három önálló mondatrésznél — melyek volnának: *állítmány*, *alany*, *határozó* — nincs is több. Simonyi ugyan »Rendszeres magyar nyelvtan«-ban az önálló mondatrészeknek hat nemét különbözteti meg, nevezetesen a három jelzetten kívül még a *tárgyat*, *állítmánykiegészítő alanyesetet* és a *jelzőt*; ámde még csak bizonyításra sem szorúl már, hogy a tárgy voltaképen csak egy neme az irányhatározónak, mely épen oly viszonyát fejezi ki a névszónak az állítmányban kifejezett cselekvéshez, mint akár a vég- vagy célhatározó. Világos dolog, hogy e példákban: »ütök valamit« és »ütök valamibe«, »eszem a kenyeret« és »eszem a kenyérben« a különbség nem oly lényeges, hogy az állítmány határozmányait különféle mondatrészeknek kelljen tekintenünk. Elismeri e tényt maga Simonyi is, midőn egy nyelvőri cikkében (»A határozókról« XI: 212. l.) készséggel bevallja, hogy a tárgyat, mint külön mondatrészt »inkább a hagyománynak, mintsem a meggyőződésnek hódolva« tartotta meg nyelvkönyvében. De miért képezzen külön mondatrészt az állítmány kiegészítő alanyeset is? Ha pl. azt mondom, »Mátyás igazságos«, fog-e valaki kételkedni, hogy e mondatban

igazságos az állítmány, s ha nem, hogyan mondhatjuk, hogy e mondatban, 'M. igazságos volt' már egyszerre nem 'igazságos' az állítmány; az-e a lényeges állítás az alanyról e mondatban, hogy 'volt', vagy az-e, hogy 'igazságos volt'. Az ilyen állítmányt, ellentétben az egyébfélekkel, *összetett állítmány*-nak neveznök, s annál kevesbbé tartjuk az állítmánytól különvaló mondatrészeknek, minthogy a logikai ítélet állítmányát csak a két tag együtt, t. i. a grammatikai állítmány s a vele szoros összefüggésben álló, kiegészítő alanyeset fejezik ki nyelvelileg. Számbaveendő, hogy az állítmánykiegészítő alanyeset összesen csak e három ige mellett fordulhat elő: *van, lesz* és *marad*, mi nyilván arra mutat, hogy ilyenkor a grammatikai állítmányoknak nem az a szerepe, mint egyébkor (hogy t. i. azt fejezze ki, mit az alanyról mondunk), hanem hogy a névszói állítmányt igésítse, azaz az állítmányban kifejezett névszói értelem *i d ő b e l i* momentumát kiemelje. Tekintetbe jöhet itt egy másik körülmény is, melyre az összehasonlító nyelvészet utal, hogy t. i. midőn az állítmány egyszerű igeszó is, igen sokszor az eredetileg csak olyan összetett állítmány volt, melyre fentebb hoztunk példát, vagyis hogy midőn pl. azt mondjuk 'te láttál', etymologice ezt fejezzük ki: 'te látó valál', vagy pl. midőn a török azt mondja *seversin* szeretsz, voltaképen azt fejezi ki 'te (sen) szerető (sever)' t. i. 'vagy'. A mi végül a jelzöt illeti, ha jól meggondoljuk, ez nem is mondattani, hanem jelentéstani fogalom és pedig a szóösszetétel jelenségéhez tartozó; valódi összetétel és jelzős szó közt csak annyi a különbség, hogy amott a jelző szó egy hangsúly alá került már a jelzettel, míg itt még nem. Különvalók a birtokviszonyt kifejező jelzők, melyek igen alkalmasan besorozhatók a határozók osztályába; 'apám órája' és 'apámnak órája' azonos jelentésűek, az utóbbi pedig kétségtelenül határozó. A mondatrészeknek ezen felfogás szerint való hármas csoportosulása — t. i. *állítmány, alany, határozó* mondattagokban — analog egyszersmind a beszédrészeknek hármas osztályával; az állítmány az igeszó osztálynak felel meg, az alany a névszók osztályának, a határozó a viszonyzókének.

Látni való ezekből, hogy magának a mondatthatározó fogalmának és körének kérdése sem tekinthető megoldottnak; annál kevesbbé ütközhetünk meg ezek után azon, hogy a hatá-

rozóknak eddig ismeretes felosztásai is többé-kevésbbé fogyatékosak. A határozó eszméjének első meghonosítója, mint említettük, 5 kategóriát állít fel, a *hely-, idő-, mód-, ok-* s *t ö b b r e n d b e l i* határozókét. Nem kell sok értelmezés hozzá, hogy e felosztás nem rendszeres, nem logikai, s hogy különösen az utolsó kategória oly korlátlan terjedelmű, hogy belefér mindenféle határozói csoport, sőt az előtte álló négy is. Nem tökéletesebb Riedl osztályozása sem, mely az előbbivel éppen ellenkező hibában szenved, t. i. igen szűk, nem kimerítő, a mennyiben több csoportját a határozóknak, különösen az állapot-, eredet- és véghatározókét nem foglalja keretébe. Kérdésünk szempontjából Brassait sem illetheti meg a 'qui bene distinguit, bene docet' dicsérete; mert ő általában mindenféle osztályozástól idegenkedik, s ha neki adja is magát itt-ott, ironikus megjegyzéssel teszi, 'a rendszerezők kedvére'; noha éppen az ő széles körre mért határozója nagyon is kívánatosá teszi a könnyű áttekintést eszközölő osztályozást. A határozóknak alapos rendszerezésével, valamint általában módszeres feldolgozásával először Simonyi nyelvtanaiban találkozunk, hol — az újabb, külföldi rendszeres grammatikák mintája szerint — a felosztás alapjául azon momentum szolgál, mely a határozók sokféleségét, a ragok különböző használatát alapjában létrehozta, t. i. az *á t v i t e l*, illetőleg a képes használat (imaginatio). Ennek különböző fokai szerint a határozók négy főbb osztályba csoportosulnak, melyeknek elseje a még semmi átvitelt nem mutató, concret értelmű *helyhatározók* osztálya, második az átvitelt első fokát feltüntető *állapothatározóké* s így folytatólag 3. a *módhatározók*, 4. az *időhatározók* osztálya. Mindegyik osztályban aztán a hol?, hova?, honnan? kérdéseknek megfelelőleg ismét három alosztály fordul elő, melyek együtt a következő schémát alkotják:

1. Helyhatározók. 2. Állapothatározók.

hol?	a) helyben levést,	a) szorosabb értelemben vett állapothatározó,
honnan?	b) helyből kiindulást,	b) eredethatározó,
hová?	c) helybe jutást jelentők.	c) véghatározó.

3. Mó d h a t á r o z ó k.		4. I d ő h a t á r o z ó k.	
a) szorosabb értelemben vett módhatározó,	a) m i k o r ?	} kérdésekre } megfelelő } határozók.	
b) okhatározó,	b) m i k o r t ó l ?		
c) célhatározó.	c) m i k o r r a ?		

Kétségtelen érdeme e felosztásnak a helyes osztályozási alap, melyről azt hisszük, hogy rája való tekintet nélkül, többé határozók módszeres csoportosítása nem lehetséges. Különben vannak ezen felosztásnak is fogyatékosai, nevezetesen 1) hogy az időhatározókat — noha a felosztás tekintettel van az átvitel fokára — az utolsó osztályba foglalja: holott az idő közvetlenebb átvitele a térnek, mint akár az állapot, akár a mód; ez a »spatium unius dimensionis«, mint Brassai mondja, ki az átvitel fokát illetőleg, szintén hasonló értelemben nyilatkozik; 2) állapot- és módhatározók, viszonyítva a hely- és időhatározókhoz nem alkotnak két teljesen különálló, emezekkel egyenként egyenlő fokú osztályt; eggyüvé foglalhatók, mint átvitt értelmű határozók a konkrét helyhatározók és mindenestre konkrétabb (t. i. a mód- és állapothatározókhoz viszonyítva) időhatározók ellenében. Az alsóbb kategoriákban is szorosabb egymás közt a kapocs, mint pl. a helyhatározók irányában; eredet és ok, vég és cél, állapot és mód jóformán csak egymás alá s nem egymás mellé rendelt fogalmak. Kiténik belső, szorosabb összefüggésük Simonyi egyes meghatározásából is, ki pl. az okhatározóknál ezt mondja: „az ok mindig olyasmi, a miből a cselekvés ered; azért az okot sokszor eredet határozó kifejezéssel mondjuk meg“ (169. l.); vagy hasonlóképen: „ha a cselekvés oka valami lelki állapotban áll, sokszor egyenes -ben ragos állapot határozóval fejezzük ki“ (u. o.), vagy ismét: „minthogy a cél határozó mindig valami véget jelent, melyre a cselekvés irányul, sokszor vég határozói kifejezésekkel jelöljük meg“ (170. l.). Úgy látszik, ezeket tartották szem előtt Bartal és Malmosi is, kik »Latin Mondattan«-ukban, átvévén a főntebbi határozóosztályozást, az időhatározók osztályát második helyre tették, s az állapot- és módhatározók osztályait körülmény határozók néven egybefoglalták; 3) az eszközhatározók nem sorolhatók a módhatározók rovatába (ezt szorosabb értelmében véve); mert

olyasmit jelöl, mi által valami történik, melynek segítségével valami létrejön; s így az eszköz egyik neve a létrehozó oknak, minél fogva valódi helye a honnan kérdésre megfelelő határozócsoportok közt van. De meg ezeken kívül, minthogy tudományos szempontból a hagyománynak engedményeket tenni nem lehet, a határozók sorában kijelölendő helye a tárgynak, sőt nézetünk szerint a birtokviszonynak is. Egy másik megoldandó feladata a határozók tanának az átviteles használatok osztályainak lehetőleg részletes megállapítása; mert kétségtelen, hogy az eddig ismeretes kategoriák: ok, cél, eredet, állapot stb. csak a kiválóbb csoportok, melyek mellett még sok más ide tartozó faja van az átvitelnek. A ki csak tüzetesebben foglalkozott a határozókkal, élénken érezhette, hogy mennyire nem kimerítők az átviteles határozók osztályai; többször tapasztalhatta, hogy az egyes ragoknak olyan alkalmazásai is előfordulnak, melyek az eddig megkülönböztetett rovatokba csak erőszakos magyarázattal, vagy épen nem illenek be. Szívesen elismerjük, hogy minden előmunkálat nélkül, csak amúgy előzetes okoskodással, az ilyen részletes kategoriákat megállapítani lehetetlen; de épen ez sarkalhat bennünket arra, hogy a határozók tanának kifejtésében újból, legelőlről kezdjük a munkát, azaz mindenelőtt az egyes ragok használatait külön-külön lehető legnagyobb részletezéssel mutassuk ki. Csak az ezen úton nyert eredmények összegezésével nyerhetünk teljes képet a határozók nemeiről s egyáltalában minden e téren felmerülő kérdésre csak ilyen eljárás deríthet kellő világosságot.

Ilyen feladatot kíván megoldani ez a dolgozat is a -ben-, -be-, -ből ragokra nézve. Igyekeztünk benne első sorban lehetőleg bő anyagot összegyűjteni, hogy a nevezett szócskák összes használata kitűnjék; e szempontból tekintettel voltunk a nyelvtörténetre, a mennyiben példáinkat nemcsak újabbkori magyaros íróink műveiből vettük,¹⁾ hanem nagy számban a régiebb írókból

¹⁾ A gyakrabban idézett újabb írók rövidítési jegyei: A r.: Arany János munkái. Családi könyvtár. B e r.: Berzsenyi összes versei. D o r.: Csokonai: Dorottya. Toldi kiadás. E r d.: Erdélyi: Népdalok és mondák. F a l. Faludi minden munkái. T o l d i k. J á n. János vitéz. M i k.: Mikes: Törökországi levelek. Abafi kiadás. M u r. Murányi Vénus. T o l d i kiadás. P e t.: Petőfi, képes kiadás. T o m.: Tompa ö. költeményei. 1872.

s nyelvművelekből is, felhasználván még mindezekhez több népryelvi gyűjteményt. De bármennyire törekedtünk is a teljességre, korántsem mernők állítani, hogy figyelmünket a *-ben-*, *be-*, *-ből* ragoknak egyik-másik használata ne kerülte volna ki. S ez nem is lehet feltűnő, ha meggondoljuk, mily óriási változatossággal, mondhatni tündérszerűen alakulnak át értelmükben e látszólag jelentéktelen, de a gondolat kifejezésben mégis oly fontos szerepű nyelvművelek. Ennél nagyobb hibájául lehetne munkánknak felróni, hogy különösen a részletekben nem igyekszik magyarázni, azaz nem fejtí ki mi módon keletkezett valamely átvitel, minő képzetársítás útján alakultak a különböző képes kifejezések. Jól tudjuk mi is, hogy mint minden egyéb kérdésben, úgy ebben is, a nyelvtudománynak valódi végcélja az emberi szellem azon működését megismertetni, mely a nyelvbéli kifejezésben nyilvánul; de azt hisszük, ketté lehet a feladatot osztani, azaz külön vizsgálni előbb a tényt magában véve s csak azután kutatni: minő szellemi rugókban gyökeredzik. Előttünk állott például az összehasonlító nyelvészet eljárása, mely szerint szintén külön munkakörbe valók a tények egyszerű megállapítása s az azokból vonható pszichológiai s egyéb következtetések. Számbaveendő itt az is, hogy efféle kérdések szempontjából a magyar nyelvnek nincsen pozitív története; mert mondattani kifejelettség dolgában legrégibb emlékeink nyelve is csak csekélyben különbözik a maiétól, úgy hogy nincs módunk belátni: miképen keletkezett valamely ragnak használata; nem tudhatjuk pl. *positive*, hogyan származott az *eszem a kenyérben'*-féle szólás, mely már a bécsi *codex*-ben gyakori. Ilyen körülmények között ha minden áron magyarázni akarunk, nem marad egyéb hátra, mint egyszerűen minden biztos adat nélkül azt mondani el, hogy hogyan képzeltük mi valamely átvitel keletkezését, már pedig ez mindig subjectív dolog marad s ennél fogva kétes értékű. Ezek helyett — szintén az összehasonlító nyelvészet módszerét követve — inkább arra terjesztettük ki figyelmünket, hogy az egyes részleteknél más, különösen a rokon s a magyarral újabb

V a d r.: Vadrózsák. V ő r.: Vörösmarty munkál. Csal. k. Z a l.: Zalán futása. Z r.: Zrinyi: Szigeti veszedelem. Toldi kiadás. A régiebb írókból vett idézetekben a Nyelvtörténeti Szótár rövidítéseit alkalmaztuk.

időben érintkezésbe jött nyelvek analog eseteit felemlítsük, több világosságot remélvén ezen az úton, mint egyszerű ötletek útján, elérhetni.

A mi követett felosztásunkat illeti, ebben nagyjában a Simonyi-féle határozó-rendszerhez, illetőleg ennek tökéletesebb Bartal-Malmosi-féle változatához alkalmazkodtunk. Változtatást csak annyiban tettünk, hogy a *„körülhatározó nevezet helyett az alkalmasabb „átviteles használat” kifejezéssel élünk és ezen osztály ellenében a -ben, -be és -ből ragok hely- és időhatározói szereplését, v a l ó d i é r t e l e m b e n* való használat' czímen egybefoglaljuk. Tehettük pedig ezt azért, mivel hely- és időhatározó közt az átvitel foka csekély; csak annyiban áll, hogy a nyugvó terjedtség (test felület) fogalma átruházódik a haladó terjedtség (idő) fogalmára. E két kategória ép olyan szorosan egybefügg, mint az állapot- és mód, vég- és czélhatározók kategóriája és kétségtelen, hogy az utóbb nevezettek ellenében bizonyos együttes különállást foglal el. Elvégre, ha szorosan vesszük, bizonyos fokú átvitel már magában a helyhatározói használatban is van, azon esetben t. i., midőn pl. a *-ben* a felületen való lételt jelenti; mert a *-ben* — mint etymológiájából kitűnik — primitív értelme szerint csak körülzárt térben való bensőséget fejez ki. Ezt vévén számba, azt hisszük, nem nagy vétség, hogy az időhatározókban mutatkozó, aránylag kis fokú átvitelt tekintet nélkül hagyjuk; hiszen néha a matematika is a nagyobb distantiaák viszonyában szándékosan elhanyagolja a kisebb distantiaát. Egy másik változtatásunk, hogy az állapot-, eredet- és véghatározó műszóknak szélesebb értelmet tulajdonítunk, t. i. ezen nevezeteket arra használjuk fel, hogy velük az átviteles használatoknak a hol, hova, honnan kérdések szerinti csoportjait egybefoglaljuk; így nevezzük közös *„eredet- és véghatározói használat”* kifejezéssel a *ben*-nek rész-, eszköz- és okhatározói szerepét, továbbá midőn a *-ből* specialiter állapotból való eredést jelent; hasonlóképen *„véghatározói használat”* kategóriái egyesítő neve a tárgyat, czélt, állapotba való irányulást és módba való irányulást kifejező határozói rovatoknak. Combinálva ezen értelmi osztályozást a lexicalis felosztással, a *-ben, -be, -ből* ragok használatának következő főbb csoportjait nyerjük:

A -ben, -be és -ből ragok etymológiája.

A belsőségi viszonyt jelentő magyar helyragok az úgynevezett másodfokú, azaz nem valódi ragok sorába tartoznak, a menyiben eredetibb főnévi összetételekből keletkeztek, melyekben az utótag lassanként névutó elemmé vált s végül teljesen elvesztette önállóságát. A valódi, már az ugor ősnyelvben is kimutatható helyragoktól — melyek a magyarban rendszerint csak a névutókon és adverbialis szövegeken maradtak meg — amnyiban különböznek, hogy míg azok a helyviszonyt egész általánosságban jelölik meg, ezekben a helyviszonynak még egy szorosabb mozzanata is ki van emelve. Hasonlítanak e tekintetben az indogermán nyelvek praepositióihoz, melyek a mellettük álló casusokban kifejezett helyviszonyt szorosbítják, úgy hogy midőn pl. *mensa* asztalon, -tól, -ban, -val, -ról, -ből stb. jelentésű lehet, *in mensa* csupán: asztalban. A szorosabb mozzanat, melylyel a *-ben, -be, -ből* a valódi *-n, -tt* (házon, alatt), *-ól, -öl* (alól, felől), *-á, -é* (alá, felé) helyragoktól különbözik, természetesen a belsőség, ép úgy mint a *-ra, ról*-ban a külsőség, különösbbe a felsőség, a *-tól, -té*ben (pl. *végtére*) a mellettiség a kiemelkedő momentum. Milyen kifejezés lehetett alkalmas egy ilyen helyviszony feltüntetésére, mutatják több más helyet jelentő névutók, melyekben azt tapasztaljuk, hogy bennük egy az emberi testrészekről vett képlet alkalmazódik e czélra. Így származott *mellett* ebből *mell*; *felett* ebből *fej*; *lent, le* a *láb* alapszavából s mint Budenz állítja, a *nek* is egy eredetileg »orr«-t jelentő szóból. A belsőség kifejezésére igen megfelelő az emberi belsőt, a *bél*-t jelentő szó. Így találjuk ezt más nyelvekben is; a törökségben *ič* annyit jelent, mint »emberi belső első rendben (v. ö. pl. e képzését *iček* die Gedärme, Eingeweide, Wurst); de átvitelesen használatos a tárgy belsejének jelölésére is, így az altáji tatárban e közmondás *ton ičindü ür jürür anı kem piler?* annyit tesz voltaképen »a ruha belsejében férfi él, ki ismeri őt?« azaz a *ruhában*. A csuvas még tovább ment, s ép úgy, mint a magyarban történt, valóságos ragokká változtatta az eredetileg birtokos összetételt alkotó kifejezést, s származott pl. a köztörök *teüz ičinde* (tenger bel-

A
Valódi értelemben vett használat.

I.

B.

Helyhatározói használat.

1. helyben levést jelentő *-ben,*
2. helybe irányulást jelentő *-be,*
3. helyből eredést jelentő *-ből.*

Időhatározói használat.

1. időben levést jelentő *-ben,*
2. időbe irányulást jelentő *-be,*
3. időből eredést jelentő *-ből.*

II.

Átviteles használat.

A. -ben használat

1. mint állapothatározó:

- a) állapotban levést jelentő *-ben,*
- b) módhatározói *-ben.*

2. mint eredethatározó:

- a) *-ben* mint részhatározó,
- b) *-ben* mint eszközhatározó,
- c) *-ben* mint okhatározó.

3. mint véghatározó:

-ben mint tárgyhatározó.

B. -be használat

1. mint véghatározó:

- a) *-be* mint állapotha való irányulás jelölője,
- b) *-be* mint módhatározó,
- c) *-be* mint célhatározó,
- d) *-be* mint tárgyhatározó.

2. mint eredethatározó:

- a) *-be* mint részhatározó,
- b) *-be* mint okhatározó.

C. -ből használat

1. mint eredethatározó:

- a) állapotból való eredést jelölő *-ből,*
- b) *-ből* mint részhatározó,
- c) *-ből* mint eszközhatározó,
- d) *-ből* mint okhatározó.

2. mint állapot (mód)határozó:

- a) *-be* mint részhatározó,
- b) *-be* mint okhatározó.

sejében, tengerben) kifejezésből *tinisšinže*, a *teñiz ičindän* (tenger belsejéből, tengerből) -ből *tinisšinžen*, a *teñiz ičine* (tenger belsejébe, tengerbe) -ből *tinisšine*. Hasonlóképen közönséges a héberben az efféle kitétel *bekereb hāareš*, azaz ómagyarul szólva 'a föld jonhában' e helyett *bāareš* az 'országban', vagy *mikereb ammehá* 'népéből', azaz: 'népének kebléből'. A *leb* 'szív' szó is előfordul ilyen használatban: *beléb jām* a tengerben, a tenger közepén. A magyar *béllel* azonos votják *pol* használatik, mint *poli* a *-be*, mint *poli* a *-ből* jelölésére, pl. *šajtanjos pīvīzi parsjos poli* az ördögök a disznókba bujtak (Wiedemann). Nyilvánvaló, hogy a magyar *-ben*, *-be*, *-ből* is a *bél* szóból származtak; de még inkább meggyőződünk erről, ha a régi alakokat vesszük tekintetbe. A Halotti Beszédben még ezeket olvassuk: *timnūcebelevl*, *uruszágbele*, *nyugulmábeli*, *világbele* s a későbbi irodalomban is: *Asisyabelewl* Ehr. C. 24., *völgybelevl*, *szigetbelevl*, *Párisbalol* Ehr. C., *terembelől* RMK. I. 179, (több példa lejjebb a tárgyalásban); szintígy látjuk a *-be*-nek teljesebb alakját ezen igékötös használatokban: *belmenvén* Érdy C. 182., *belmegyen* Fest. C. 13., *belmene* Jordánszky C., *belrekesztvén* Ehr. C. 33., *beltelék* Érdy C. 168. stb., melyek azt tanúsítják, hogy a *-ből* és *-be* eredetibb alakjai *-belől*, *-belé*, vagyis hogy azonosak a mai *belőlem*, *belém* alapszavával. A *-ben*-nél, mely még a Halotti Beszédben nem illeszkedik (*paradizumben*, *jovben*, *milosztben*) nem mutathatjuk ugyan ki a megfelelő teljesebb *belen*, *beln* alakot; de számbaveendő, hogy a *bennem*, *bennetek* névutós alak hosszú mássalhangzós, és egyes nyelvemlékekben hosszú magánhangzós *-been*, *-baan* alak is előfordul (l. Ny. IX. 309.); továbbá, hogy régibb íróink a *-ben* ragot *-benn*-nek is írják, melyek mind a régibb **beln* alak felvételét teszik szükségessé.

A *-ben*, *-be*, *-ből* ragok keletkezése tehát a következő: A *bél* szó átvitt 'belső' értelemmel hozzájárult valamely főnévhez s azzal összetételt alkotott, így keletkeztek pl. *házból*, *kézből*, melyeknek nyoma fenmaradt még a *béli* képzésben, mint *házbéli*, *kézbéli*. Ezen összetétel aztán felvette az egyszerű locativus ragokat s lett *házbelen*, *kézbelen*; *házbelől*, *kézbőlől*; *házbelé*, *kézbelé*; majd ez összetétel utórésze lassanként névutóvá vált és az elől eső hangsúly következtében könnyen aláeshetvén a kopás-

nak és szótag-összevonásnak, lett *belen*-ből *beln*, *bēn* (bén), *ben*, másrésztől *benn*; *belől*-ből *ből* (*-bel*, *-bél*: *kevetségbel*, *beszédébel*, *feldébel* RMK. I. 232.) s *belé*-ből *bele*, *bel*, *bé*, *be*.

Itt nyílik alkalmunk megjegyzést tenni Brassai munkájának azon curiosumára (melyet egyébiránt előtte Gyergyai is állított), hogy t. i. a *-ban* és *ba* közt állított különbség semmi sem egyéb, mint a nyelvtanárok költeménye. E tételét Brassai arra alapítja, hogy a mai népnyelv általában csak a *-ba* alakot használja, s hogy régibb emlékeinkben is, a hol e ragoknak ilyen alakja fordul elő, gyakran egymással felcserélődnek. De nem vette tekintetbe a HB.-et, hol a két ragnak egészen különböző alakja van, t. i. *-bele* és *-ben*, melyeknek felcserélése — bár többször lett volna rá alkalom — itt nem fordul elő. Arra nézve, hogy *bennem* és *belém* megkülönböztetve élnek a nyelvben, azt jegyzi meg, hogy 'ha a nyelvalkotó szellemnek tetszett némely fordulatokban kifejezni a beható és marasztaló viszony közt a különbséget, nem következik, hogy más szólamokban is meg kelljen lennie'; de itt nem vette számba, hogy a *-ben* és *-be* a *bennem* és *belém* szókhöz viszonyítva nem más 'szólam vagy fordulat', hanem ugyanazon névutó, *-ben* a *bennnek* (*bennem*), *-be*, *-bel* a *belé*-nek kopott alakja, vagyis hogy *-ben* úgy viszonylik a *-be*-hez, mint a névutók közt *lenn* a *le*-hez, vagy *fenn* a dialektikus *fē*-, *fő*-höz, melyekről pedig Brassai sem fogja állítani, hogy a köztök lévő különbség 'nyelvtanárok költeménye'. A *-ben* és *-be* későbbi összezavarásának okára nézve v. ö. Simonyi 'Az analogia hatásáról a magyarban' művét (18. l.) Gyergyai nézetét, hogy a *bennem* ebből lett *be + n* rag, fölösleges czáfogatnunk.

I. A belsőségi viszonyragok valódi értelmű használatai.

A. Helyhatározói használat.

Pott az indogermán praepositiókról írt híres munkájában¹⁾ a viszonyszók jelentésének két általános alkotó elemét

¹⁾ Etymologische forschungen auf dem gebiete der Indogermanischen sprachen unter berücksichtigung ihrer hauptformen, von Aug.

fedezi fel, az egyiket maga is geometriainak nevezi (geometrische grundanschauung), a másikat — mivel benne a nyugvás és mozgás momentumai jönnek tekintetbe — mechanikai névvel illelhetnők. Minden viszonyításnál ugyanis legalább két tagnak kell szerepelni (a: b), egyik a viszonyítás subjectuma (a), melyet egy másik tárgyhoz viszonyítunk, a másik a viszonyítás objectuma (b), melyhez a subjectum viszonyítva van; e mondatokban pl. „a gyermek a házban van, a levél lehull a fáról, a bogár a szekrény alá búvik”, gyermek, levél és bogár a viszonyítás subjectumai, ház, fa és szekrény az objectumok. E két tagnak viszonyítása történhetik: 1) azon szempontból, hogy minő geometriai helyzetben van az objectum a subjectumhoz; e szerint pl. lehet a viszonyítás belső és külső, ez utóbbi ismét: felett, alatt, mellett, mögött, körül, hegyett s még szorosabban: rajta, kívül stb.-féle viszonyítás. — Ezek alkotják mintegy a viszonyítás exponenseit

(x ; $a : b$), melyek a subjectumhoz csatlakozva az objectumot, az objectumhoz csatlakozva a subjectumot adják (azaz $b x = a$ és $\frac{a}{x} = b$), vagyis a fentebbi példával: ami a házban henn van = gyermek, a miben a gyermek van = ház. Ámde mivel a térben mindent csak haladónak, vagy nyugvónak képzelhetünk, a nyelvbéli viszonyítás kifejezi egyszersmind 2) a mechanikai állapotot is, még pedig α) vagy úgy, hogy a subjectum a megjelölt geometriai helyzetben benne marad, korlátain kívül nem hatol s így az objectumhoz képest relative nyugszik; vagy β) úgy, hogy a subjectum a megjelölt geometriai helyzet korlátait elhagyni, vagy abba belejutni igyekszik, illetőleg azt ténylegesen cselekszi. Ilyenkor az objectumhoz a subjectum többé nem nyugvó, hanem mozgó mechanikai viszonyban van. Ha azt mondjuk pl. „a gyermek a házban van”, vagy „a bogár a szekrény alatt mászik”, a geometriai helyzet a gyermek és ház, szekrény és bogár közt változatlan marad; a gyermek a házban ülhet, vagy járkaálhat, de benne van s pl. belőle kijönni nem igyekszik. Másként van a dolog, ha azt mondjuk „a gyermek a házból kijön”, vagy „a bogár a szekrény

Friedr. Pott Dr. Erster teil: Praepositionen. Lemgo et Detmold, 1859.

alól kimászik”; ekkor a geometriai helyzet szintén ugyanaz, mint az előbbi esetben, csak hogy a mechanikai állapot más, a gyermek a belsőégi helyzetből kijutni igyekszik, vagy tényleg kijutott, más szóval a geometriai állás változni kezd, vagy megváltozott. Valamint a mechanikai mozgásnál két szempont jön kiválólag tekintetbe, az t. i., hogy honnan indul, hol van kezdőpontja a mozgásnak, továbbá hogy mily irányban halad, mi képezi végpontját: úgy a nyelvbéli kifejezésben is a geometriai helyzetváltozásnak vagy eredete, vagy iránya, célja emelkedik ki. Amazokkal a honnan?, ezekkel a hova? féle kérdéses csoportokra (mikortól, miből, mily állapotból; meddig, mi végre, mily állapotba? stb.) felelünk meg, melyek a mechanikai viszonyítás keretén belül ellentétben állanak a hol? féle kérdéses csoportokra (mikor, miben, mily módon, állapotban? stb.) megfelelő viszonzószókkal, a mennyiben t. i. ezek a geometriai helyzet változatlanóságát jelölik. Az altaji nyelvekben a viszonyítás geometriai elemét a névutókon és a belőlük származott ragoakon az alapszó jelöli, a mechanikai a hozzájuk járuló rag; tehát pl. az *alatt, alá, alól; felett, felé, felül; ról, ra, rajt* viszonzószókból *al, fel, raj* a subjectumnak az objectumhoz való helyzeti viszonyát, a *-tt, -á, -é, -ól, -ül* végzetek pedig mechanikai állapotát fejezik ki. Hasonlóan áll az ügy az indogermán nyelvekben is, hol pl. a latin *in domum, in domo*-féle szólásokban, az *in* a belsőséget, az accusativus és locativus a nyugvást és változást jelentik. A *-ben, -be* és *-ből* ragok is ezeknek megfelelőleg, a mi jelentésük geometriai elemét illeti, teljesen egyeznek, mindnyájan belsőégi viszonyt fejeznek; különbségük csupán a mechanikai viszonyításban van, *-ben* a változatlan, *-ből* és *-be* a változó belsőséget jelölik, még pedig úgy, hogy a *-ből*-lel viszonyított subjectumnál a kiinduló pontot, a *be*-vel valónál a végpontot vesszük különös tekintetbe.

1. Helyben levést jelentő -ben.

Eddigi fejtegetéseinkből is kitűnik, hogy a *-ben* legerede-
tebb értelme szerint egy teljesen körül zárt térben, vagy testben való belsőséget fejez ki, még pedig a nyugvás, vagy legalább relativ (a mennyiben a subjectum az objectum terén

belül esetleg mozoghat is) nyugvás momentumával. Ehhez képest az első, legcsekélyebb fokú átvitel az, ha a *-ben* nem teljesen, hanem csak három, vagy két felülettől elzárt térben való bensőséget jelez. Innen az átvitel az egy felületen való bensőség kifejezéséhez halad, vagyis midőn a subjectum az objectumnak többé nem felületeitől, hanem csak vonalaitól van körülveve, tehát az objectumon „rajta” van (*-ben* = *-n*: házon). Maga az objectumbeli tér lehet vagy rajtunk kívül levő, vagy saját énünk, azaz „testünk-lelkünk”, esetleg ennek részei. Alkalmazott csoportosításunk ezen szempontokat követi.

a) A *-ben* teljesen körülzárt térben való bensőséget jelent. Példák: padon és pad alatt, házban, ólban, szímben. Ar. I: 217; vér foly az utczán, foly vér a házban. Ar. (v. ö. e példákban a körülzárt tér és felület bensőségi viszonyításait: padon, ucczán; ellenben: házban, ólban) | lefeküdt az istállóba, az ágyra. Ny. III: 32.; hol a boldogság mostanában? barátságos meleg szobában. Pet. | az egerek lakoznak zoros lykakbaan. Sán. C. 5. || Még szorosabban fejeződik ki a belső helyviszony, midőn a *-ben* mellett még a rag határozói alakja is előfordul: a házban balast benne hagytatok. Lev. 93.; benne a csikós a csárdában. Pet. | megégett a deszka bódé, benne égett Iczik zsidó. Népk. gy. I: 221. Ide sorozhatók az effélék is: a sárkány égy nagy tengér közepibe vót. Ny. IV: 423.; tengerkéj veszen körül, közepében lelkem fürdik. Pet. 321.

A mindenfelől körülvevő tér jellemével bir az a nyag is, melyben valami foglaltatik. A különbség, melylyel az előbb tárgyalt viszonyítási objectumtól eltér, csupán annyi, hogy míg amottan a subjectumot határoló felületek egységesek, vagy legalább ilyeneknek vannak képzelve: itt a körülvevő felületek számtalan, különállónak felfogott részekből alakultak. Ezt azonban a nyelv annyira nem veszi számba, hogy ama részek jelzésére a többes számot sem alkalmazza s a viszonyítás szempontjából épen nem ismer különbséget a kétnemű körülfogó tér között. A helyett tehát, hogy pl. szabatosan ezt mondaná: a körte a széna (szénaszálak) között van, azt mondja: szénában van, ép úgy mint pl. szekrényben van. Ide tartozó példák: mint két darab vaczka a sűrű levélben, a mely alatt

fonyadt egész őszszel s télben. Dor. 1. k.; ő addig subáján a fűben heverész. Ján. V.; fekést szénába választta. RMK. I: 180.; mindennap tejbe mosdanám Erd. II: 19; még hajamba nem volt fésű. Ar. I: 401. fekete földben terem a jó búza (s nem földön) Erd. I: 147. Ezen alapon magyarázható a „tejbe kása”-féle kifejezés is.

b) A *-ben* nem teljesen körülzárt térben való bensőséget jelent. Példák: s mint a lefűstölt raj, az új kasban belől. Dor. 3. k.; ül a király trónusában, aranypálca a kezében. Gy.; ül vala jaz császár egy dívánba. Ny. X: 42.; récze hus van a lábosba. Ny. VIII: 336.; s mutatja tűzön, serpenyőben. Ar. I: 365; az én lovam a kapuba enyelög. Ny. VIII: 244.; a kis ajtóba egy borzafa van. Ny. III. 32.; rozmarin bokor van gyászos ablakában. Ar. II. 47.; ug monda dauit az zotar kőbe. Tih. C. 3.; tám bokróta van a kalapodba. Ny. IV: 469. Efféle példák igen gyakran *-n* raggal is felcserélődnek: vén gulyás ül a karszéken. Ar. I: 374. ím a tényérodon méreg s veszély vagyou. Dor. 2. k.

Ugyanilyen szólások: uram a városba piros esidma vönni, apám az erdőbe somfa vesszöt vágni, anyám a malomba fejez liszt őrleni. Vadr. 15.; abba a faluba minden ember bolond vót. Ny. III: 34. | kiinn vót az erdőbe fát vágni. Ny. IV: 138.; erdőben, mezőben dús asztal terüle. Ar. I: 325.; szedek a kertünkben neked szép virágot. Ar. III: 300.; paradisumben uolov gimilciktul munda neki elnie. HB.; az váczai várast az mieink megvették és az benne való törököt levágták. Thurz. lev. a. 169. || fénesség luyakban finlvén, tartonak bizon utakat. RMK. I: 177. | ott lebeg előtte vízben, égben, napban. Tol. sz. 13.; mi sors vár rád a csillagokban. Ar. I: 363. | és magasan forgott véres lobogója az égben. Zal. Város, kert stb. alapjában szintén körülzárt tereknek tekinthetők; ilyeneknek fogja fel a nyelvszemlélet az égi testeket is, melyek fénykörrel vannak bekerítve (mint pl. a kert kerítéssel).

Magukhoz a városok és helységek neveihez az egyébként alkalmazott *-n*, *-t* (*-t*), *-ra*, *-ról* ragok mellett a *-ben*, *-be*, *-ből* is hozzá szokott járulni. Brassai ama megjegyzése, hogy az euphonia nagy szerepű e ragok megválasztásában, helyes megfigyelésen alapul s Cz. F. is észrevette már, hogy az *-m*, *-n*,

-ny végű helységnevek rendszeren a *-ben* ragot használják, pl. Debreczenben, Komáromban, Veszprémben, Sopronban, Pozsonyban, Surányban, Berényben, Ladányban, Adonyban, Berlinben, Londonban. E tünemény oka tisztán hangtani, a megnyílt hangok után könnyebb a *b* hangot kiejteni, mint a kellemetlenül hangzó *enen-* v. *onon-*t. Ugyanilyen okból veszik fel a *d, t* végű nevek az *n* ragot, p. Váradon, Szegeden, Pesten stb.; a többi ragok meg valószínűleg a nyugvást jelentőhöz alkalmazkodtak; v. ö. Váradon, *-ra, -ról* és Pozsonyban, *-ba, és -ból*. Valószínű Brassainak azon nézete is, hogy a helynevek tisztán vagy nem tisztán kivethető értelme szintén közreműködött a helyragok megválasztásához. Arany-nak e sorához: „Izabella királyné Budában” Greguss is ezt a magyarázatot fűzi: „Budában, azaz Buda várában. Budán azt a városrészt jelentené, mely váron kívül van.” (Greguss: Ar. J. balladáí 44. l.), ő szerinte is tehát a *-ban* rag használatára a körülzárt térre, a „vár”-ra való gondolat adott alkalmat. Ugyanilyen kifejezése Ar.nak: aztán széttekintte Pesten és Budában. II: 91.; v. ö. még: mert Szolnokban (t. i. a börtönben) kurtavason van már. Népkgy. I: 62.; Szigetvárrban egy két híres dáma. Ny. III. 93.; nem Bátorban lakik, hanem Futakon. Erd. I: 31.

c) Az utóbbi csoportban felhozott példák megvilágosíthatják, hogy miképp történt a *-ben* használatánál az átmenet a tiszta felület, vagyis a körül nem zárt tér közében való levés jelölésére. Ma is mondjuk pl. udvarban és udvaron, Magyarországbán és országban, hegyközben és közön; de a régi nyelvben a *-ban* használatára ilyen esetekben egészen általános, így: mikor által menendez a kietlenben, föld meg indolt. Apor C. 15.; budosnak kyetlenben, es tauol ualo helyekben. Ehr. C. 114. | menden földceben es nepeben. Bécsi C. 66.; mykoron Parusia feldeben volt uolna. Ehr. C. 26. (a föld különben részben körülzárt térnek is tekinthető, mint az ég stb., l. a *-be* tárgyalásánál, lejjebb 27. l.) parančola hog ualomit az viban ne nennene. Münch. C. 81.; ew megzalla fen egh heghben RMK. I: 8. A nép nyelvéből: mikó mán helybe vót (megérkezett). Ny. III. 32.; jer, kövess e vég utamban. Cson. 338.; el ne essék itt az utban. Vadr. 281. (V. ö. ezek ellenében:

helyén hadgya. Matkó. Ny. II: 29. | szél zendül az erdőn. Ar.; itt uyugszik a halmon. Ar.; vak homály ül bérczen, völgyön. Ar. | megy az úton kis pacsirta. Ar.; az igaz hit legyen áldás úadon. Ar. | nem terem már párja heted hét országban. Ny. VI: 222. tolsó soron kinyilott egy szép rózsa. Abafi. Szupd. 24. | mikent meáuen es azonként földön. Münch. C. 23.

E használat megmagyarázásánál lehetne bár a latin *in* hatására gondolni, tudván azt, hogy a régi nyelv mondattani szerkezeire amúgy is hatott a latin nyelv, továbbá hogy az *in* ép úgy jelent *-n*-t (valamin levést), mint *-ben*-t (valamiben levést), pl. *in equo* a lovon, *in arbore* a fán, *in foro* a piacon stb. Azonban meggondolásra kész, hogy a mai néprnyelvben — hová pedig a latinság annyira nem hatott — szintén találunk ide tartozó eseteket, továbbá hogy e sajátság a magyarban önállóan is kifejlődhetett ép úgy, mint más nyelvekben is. Hiszen a finnben is meg van az inessivusnak ilyen használatára, pl. *lintu istuu puussa*: a madár a fán (tdk. fában) ül. B. F. ny. 107.; *hyvä on ystävä tiessä*: jó a barát az úton (tdk. útbán) Ahl. 27. *maassa* a földön (tdk. földben, pl. heverni.) A lappban *mañnesne* = „mögében”, utána, pl. *ja seipek vañekati mañnesne*: s a farkas utána futott; *tan voncan mañnesne halani hapik*: e tyúk után repült az ölyv; *te divvek viehkaí tan mañnesne*: akkor a bűvár utána repült. (Halász: Svéd-lapp ny.). A francia is a *dans*-t használja ilyenkor, pl. *il flauait dans les rues*: az utcákon kóborgott. Hasonló példák a németből: *sie streifen in den gebirgen* (umher); *das steht in weitem felde* (Vernaleken) stb.

Közel, távol s más ehhez hasonló, a felületen való helyviszonyt jelentő alapszókhöz szintén a *-ben* szokott járni. Tanúságosak erre nézve a finn postpositiók, melyek szintén rendszeren az inessivus ragjával találhatók: *seisoo tuomarin edessä*: áll a bíró előtt. B. Fny. 108.; *kahden kiven välissä*: két kő között. B. Fny. 111.; *kerjäläinen istuu tien ohessa* v. *vieressä*: a koldus az út mellett ül. B. Fny. 109; továbbá: *jossa*: a hol, *tässä*: itt, *tuossa*: ott, *kussa, missä*: hol | *edessä*: elül, *sisässä*: bent, *yhdessä*: együtt, *kodissa*: honn; *ilo siinä, kussa nuoret, sauvan kulke, kussa vanhut*. Ahl. 28. Ide tartozó példák: hogy lehessen mindig közelebben | közel s távolban semmi fény nincs.

Pet.; hallik a *távolban* hintó robogása. Ar. I: 17. Megnyílt a jövődő *közében*, *távolban* Ar.; Zewkes feyervarhoz leen w *kezelben*. RMK. I: 9. Egy nagy bazsa rózsa nyilott az orra *hegyében*. Pet. 330. | de szép tábla búza, *tetejében* van egy kis madárka. Népk. gy. I: 151: | egy cserfa *teueben* nugottak uolna. Tih. C.; egy magános sír *tövében* ül a remete. Kisf. K. | Duna partban egy nagy zászló volt felütve. Ar. | *szöke* Tisza kicsapott az alföldre, *szöke* kis lány sirdogál a *szélibe*. Népk. gy. I: 128. | vélem *átellenben* éppen pór menyecske jött. Pet.; *átellenünkben* láttuk az ellentábor tüzeit. Eöt.; *ellenében* (ex adverso, vis-à-vis) Ny. V: 27. | van itt a szomszéd-*ban* kosárkötő lánya. Népk. gy. I: 10.; te kis kunyhó a magas palota szomszédságában. Pet. | *szétnézett* a puszta *hosszában*, *széltében*, Ján. 8. | árva gólya áll *magában*, egy teleknek a *lábjában*. Ar. I: 14. Néha ilyen kifejezésekben is találkozunk -n határozóraggal, pl. csak az udvar *lábján* tengődve szeméten. Lehr 74. | *zöld* berek *aljában*, *enyhe* patak *szélén*. Ar. I. 354. (v. ö. a hegy *aljában*: a hegy alatt, a fa *aljában*: a fa alatt, a kapu *aljában*: a kapu alatt, Ny. VIII: 300. stb.).

Mint említettük, körülzárt térnek fogja fel a nyelv az emberi (illetőleg állati) testet, sőt magát a viszonyítást végrehajtó szellemet is egészükben és részeiben. Tekintve, hogy egyéb helyviszonyok meghatározásában épen az emberi egyén szolgál kiinduló, vagy központúl (*mellett, felett, lent, oldalt, hátul* stb. = mell, fej, láb, oldal, hát + locativ helyrag) azt kell hinnünk, hogy a bensőségi viszonynál is épen a testre és részeire vonatkozó kifejezések legeredetibbek, azaz jobban mondva, a legkevesebbé átvitelesek. A mi a különböző használatok csoportosítását illeti, itt is ugyanazon szempontok szerint járhatunk el, mint az előbbieken.

a) A *-ben* a testben, illetőleg részeiben — mint teljesen körülzárt térben — való bensőségi viszonyt jelez. Példák: Nem szenvedtél tovább lelkét a *testében*. Gyöngy. Mur. 3r. 83.; nagy erőt érezek mind a két *karomban*. Ar. | vagy a 'test' helyett 'személy'-t téve: *leányban* nincs szebb, mint a szűz szemérem. Ar. III: 311.; *ára* jalá Boranyába, nagy természet van a *leányba*. Ny. II: 527.; az alazattosagot *kyuánya* ew *baratyban*. Ehr. C. 116.; es azért nem

lakhatom *tewbet* ez emberben. Ehr. C. 61. Ugyane viszony névutókkal kifejezve: en *bennem* vtnak es byzonsagnak minden malaztya, en *bennem* életnek es yozagnak minden remensege. Horv. C. 64.; istennec orzaga *bennetöc* vagon. Guary C. 68.; nynčen macula ű *bennöc*; mennyey zenth atyatoknak lelke zool ty *bennetek*. Érdy C. 146.; le vagni *bennünc* szorult bünt. Borp. 260; akkor ök mi *bennünk* élnek. Ar. I: 51.

b) A *-ben* -nel viszonyított testrész csak részben körülzárt tért képez. Példák: *hátán* háza, *kebelében* kenyere. Erd. Km. 185.; kigyót melenget *kebelében*. Erd. Km. 235.; keze matat *kebelembe*. Ny. IV. 144. | *kézben* fegyverrel, harczon elesni dicső. Ar. I: 440.; mért hallgatott el így *kezében* a lant. Pet. 326.; boldog, a ki *tünder* románok helyében, utazók írásit forgat a *kezeben*. Csok.; boros kancsó a *kezembe*. Ny. VIII: 336.; voltál e már *komszáros kezebe*? Népk. gy. I: 198. | és mint féltő kincset *tenyerökben* hordják. Ny. V: 391. | és ki tudja, még mi minden *tünedez* fel *szemeimben*. Pet. 321 | *nád* teröm az *órodba*. Ny. III: 30.

c) A *-ben* -nel viszonyított testrész, vagy maga a test mint körül nem zárt tér, tehát mint egyszerű felület van felfogva, melyen (s nem melyben) valami történik. Példák: sem *testében*, sem *rwhayaban* serelmet nem latanak. Érdy C. 434.; *lele* az gyermekevt mynd ew *tellyes testében* meghydegvltnek. Marg. Élet. 189. | ha egy *hajaszála* jól nem áll *fejében*. Pázm. Nyk. XVI. 216.; *kezde* elewzer ew *feyében*, az vtan mynd ew *tellyes testében* verehtezny egesseges verehtekkel. Marg. Élet. 180. | (v. ö.: | a meegh apro vnokayd nyakadon cyghneenek ees. Érdy C. 118.). már *nyakában* a veszély. Ar.; *nyakadba* maradt a terü. Vadr. 94. | hatalmasan éri az ékes vértü *Kabárt vállban*. Zal. 3. é.; mert a midőn Sárát megrázta *vállban*. Ar. III. 274. | nag sok ektelenseget tevt uala ez gyermeknek *orchayaban* és *zemeyben*. Marg. Élet. 175. | találj *mocskot* *tagjaiba*! Lil. 2. k. | így mondván *derekaiban* ketté szakasztá. Zr. XV: 99. Valószínűleg latin példák hatását kell e mondatban látnunk: ev *orchayaban* meg ydamulvan, *kezde* zopny. Marg. Élet. 192.

Ide vonhatók talán a következő példák is: *labay* meg

sugorodanak az *ew terdecben*. Marg. Élet. 142.; mind keet keze az *nozolahoz ragada*, es *könökbe* meg azanak. Kaz. C. 21.; hosszú póklábak, még hosszabbra telendők, hogy ha vagy egyszer bár, sikerülne kinyújtania *térdben*. Ar. III: 12.; eléállá Márkus, *térdben* összeesve. Ar. I: 254.

d) Külön osztályt képez a *-ben* oly alkalmazása testrészt jelentő alapszókön, melyekben a grammatikai mondat ellentétben van a logikai mondattal. Ez történik, midőn a nyelvi kifejezésben a helyi viszony fel van cserélve, azaz azt mondjuk, hogy a testrészben van valami (fejemben van a kalap), holott voltaképen a testrész van valamiben (fejem van a kalapban). Itt tulajdonkép nem egyenes rag-felcserélés történt, hanem a testrészszel szorosán összefüggő tárgy a testrészben bent levőnek van képzelve. Példák: duzzad a *fejében* kalapja. Tol. sz. 84.; mozgatja gyöngé strucz tollát *fejében*. Zr. VII: 52.; sisak a *fejében*. Ar. III: 402.; es *ev feyeben* kel lenny tyzen keet chyllogv coronanak. Horv. C. 47.; szeretöm e tánczba, gyűrű ez *ujjába*. Erd. I. 424.; az arany gyűrűt *ujjában* megfordította. Népk. gy. I: 366.; az pypöpky gyrew nychen *wyaban*. Érdy C. 443. | *kyket ez zent zwz wisel uala ev labayban*. Marg. Élet. 96. | két fejr karodban két szép arany perecz. Vadr. 239.

Egészen analog esettel találkozunk a finn nyelvben is, a hol a valamihez erősen kötött tárgy rendesen amabban bent levőnek van képzelve s a viszonyítási objectumon kitett inessivus raggal jelölődik, míg a csak gyengén rátett tárgy adessivussal. Az előbbihez tartoznak a testrészek is, pl. *minulla on sormukset sormissa*: nekem gyűrűk vannak az ujjaimon (ujjaimban). B. Fny. 35. | *saappaat jalassa*: csizma a lábon (tdk. a *lábban*). B. Fny. 95. | *lakki on päüssä huivi kaulassa*: kalap van a *fejben*, kendő a *nyakban* u. o.

A mai, különösen az irodalmi, de a népszerű is inkább az *-n* ragot használja efféle testrészeknél, pl.: az én sárga keztyüm az én kezemen volt, az én piros cipóm az én lábamon volt. Népk. gy. I: 4.; sőt egyes régibb íróinknál is ez az alak a gyakoribb, pl.: vasperecz kezeken, békó lábokon, aczélkarika nyakokon. Fal. 353.

e) Még egy különös alkalmazása van a *-ben*-nek testrészt

jelentő szókön, melyben egyébiránt az alapszó átvitelének is jelentékeny része van. Ez t. i. abban áll, hogy a viszonyítási objectum voltaképen nem maga a testrész, melyen ama viszonyítás jelezve van, hanem a működése által létre jövő eredmény (minő pl. a sarkaknak a nyom). Példák: nyomában a eseh rabló, sarkamba a bikák. Gvad.; megszalad az ellen, mi sarokban fűzzük. Lehr. (v. ö.: az a három úr is szüntelen sarkamon van. Vörösm.) | *inában* vannak. — E kifejezésekre analogikusan hathatott a *nyomában jár*-féle szólás.

2. Helybe irányulást jelentő *-be*.

Midőn a mozgó, vagy mozgásban képzelt subjectum az objectumot határoló felületen kívül van, de a mozgás iránya illetőleg végpontja valamely, az objectum felületein belül eső pont: azon viszony származik, melyet a magyar *-be* raggal jelöl. Ellentéte a *-ből*-nek nemcsak működésének irányánál fogva, hanem azon időbeli momentumnál fogva is, mely jelentéséhez csatolódik; míg ugyanis a *-ből*-vel viszonyított subjectumnál a nyugvó helyzet (a *-ben*-nel kifejezett állapot) mult, ugyanez a *-be*-re nézve jövő. A *-be*-vel viszonyított subjectum mozgása a szemléltő léleknél szünőben levőnek, a *-ből*-vel való épen indulónak vagy indulásban levőnek mutatkozik. Alapértelme szerint a *-be* is valamely körülzárt térbe való behatást jelez, melynek fokozatos átvitele a részben körülzárt térbe s az egyszerű felületbe, szabatosabban: felületre való jutás. A körülzárt térnek más irányu átvitele az anyag, melynek objectum szerepével már a *-ben* tárgyalásánál is találkoztunk. Végül itt is külön csoportosítást érdemelnek azon esetek, midőn a test és részei képezik a viszonyítás objectumát.

a) A *-be*-vel viszonyított objectum teljesen körülzárt tér. Példák: ha förfi megy először a házba... Ny. III: 90. vidd hazádba a nyomorultat. Bibl.; beszalajtotta egy házba a lovakat. Ny. III: 32.; bejött a halál palotáinkba. | nem birja beténnyi őket a kemenczibe, Ny. II. 175. | inkább temetőbe, mint ama nagy palotába. Ar. | be meene istennek templomában. Érdy C. 344.; megyen a királyné, me-

gyen a templomban. Ar. | romába belmenenek zent peter apas-
tálnak egyházában. Ehr. C. 133.; beszaladtak vele a szentegy-
házba. Ny. III. 34. | behajtotta a lovakat az istállóba. Ny. III:
32. | az ifju ment a révész tanyába, a leány ment apja kuny-
hajába. Pet. 51.; befordultam a konyhába. Pet.; ki ül a tor-
nácza. Ar.; szalad a tornácza, szalad az udvarra. Ar. I:
224.; Etele befordult benyiló sátrába. Ar. | leküttik borir a
a pinczébe. Ny. III: 33. | komplétának idején koporsóba hel-
heték. RMK. I: 162.

Ugyanilyen szólások: iskolába atták, (v. ö. tanult az
iskolán hogy mint hét évet, Ny. VIII: 228.); hogy ewtet ees
meg ne ewlethnee, zerzeetben meene be. Érdy C. 357. A mivel
e példák az előbbiektől különböznek, csak a *-ben* -nel viszony-
ított alapszó átvitelétől ered, a mennyiben t. i. bennük a tér
az ott végbemenő foglalkozás (iskola: tanulás) helyett van véve.

b) A *-be* -vel viszonyított objectum részben
körülzárt tér (rendesen valamely eszköz vagy tárgy).
Példák: ez kalmarok egy edénben auagy paharban vetenek
egy penzt. Péld. 38. | belément a féreg a túrós dézsába. Ny.
VII: 46. a hathétben levő asszonnynak nem jó az ágyába ülni.
Ny. V: 87.; egh ekessen meg vethet agba hajúttá feketek.
Peer. C. 43. | felülök hát az ítélő székemben.¹⁾ Mik. 217. |
Oh jaj, minő majomsággal szorítsz engem sarokba. Arist. 61.;
nyssatok meg ennekem igassagnak kapuit, be megyek *evbeleyek*.
Horv. C. 20. | Budai Ilona ablakba könyökle. Vadr. 317.; nem
teszi az ablakába. Erd. km. 2. | de ő is rákerül valaha az tör-
ben, mint sokat csavargó róka kelepczében. Zr. III: 25. | egy
mézes csók hálába kerített. Erd. I. 12.; szívem . . . hálába
akadott. Erd. II: 185.; elvesztettem zsebbe való kezkenöm.
Erd. II: 82. | a kardját hüvelyibe parancsolja. Népk. gy. I:
369. | ne akaryad trombytaba enekleni te elevted. Corn. C.
11. | van még egy mód hátra, a sipomba fávok. Ján. 23. |
mert az ökör csak járomba való. Erd. II. 98.; az úristen sem
hajt igába. Pet. 338. | fut elibe, fut, fut, kengyelibe pattan.
Tol. sz. 42. | ozt ijában tévén a füléhez vonyá, vitéz Délimán-
nak szüvében bocsátá. Zr. XII: 19.

¹⁾ Mikés és Zrinyi a *-be* helyett többnyire a teljesebb *-ben* alakot
használják.

Részben körülzárt térnek tekinti a nyelv az eredetileg
bekerített városokat, helységeket stb., hasonlóan a bolt o z a-
t o s mennyet (v. ö. égbolt), a kerek világot, a határoktól kö-
rülvevett országot és természetesen a mélységeket (völgy, pokol,
maga a föld, tenger, tó — melybe midőn valami bejut, a víz
szétválása által mintegy befogadó nyílás támad — stb.) is —
noha ezek a szemlélőre nézve felületek (v. ö. fentebb 20. l.).
Példák: ez hozta őt a leányka mellé, a ki őt kertébe várta. Pet.
286.; ballagott a kertbe, onnan a mezőre. Ar. I. 218. | elmen-
tem én a szőlőbe kapálgatni. Erd. II: 114. | egy fürt gyapjat
vetők a szürűbe. RMK. II: 76. | utam az erdőbe vettem. Ny.
II: 240. | kiszállta maga örökébe minden háznépével. Fal. 280.
| megkenik az krisztust és szent városba megyen be. Rmk. II:
138; miképpen érkezünk ebben a császári városban. Mik. 7.; úgy
benyargalt Sziget városába. Ny. III: 94.; nagy pompával jött
be a városban. Mik. 12. | Helységnevek: s felmenének ős Bu-
dába. Pet. 336.; évitt é Györbe a gőzös? Ny. VIII: 517.;
Debreczenbe pipáért, Szegedre dohányért. Erd. km. 84. stb.;
elhallik a szomszédba; elhallott hortyogása Bécsbe, Budára,
(t. i. a hang elhatol ama vidékbe); l. fentebb 19. l. | oggun neki
munhi uruzagbele utot. HB.; el- be fusson veletek Egyiptom
országába. RMK. I: 237.; adj honnt idegenbe (t. i. országba)
futóknak. Zal. V. é. | te bochattal engemet ez velagban. Corn.
C. 317.; vete vt ez chomus világbele. HB. | megtalál egy nagy
nyárfát a minek a hegye az égbe ért. Népk. gy. I.: 385.; egy
égbe rontott képzelet tündérleánya. Pet. 329.; elevenen égbe
szállunk. Pet. 326.; hangjain a szellem égbe hágott. Ar. I: 64.
| csillagokba néz: kevély. Erd. Km. 67.; magas Miklós
mennybe néz. Erd. Km. 293.; tompa zsidó égbe néz. Ny. III:
186. (v. ö. sánta zsidó égre néz. Ny. VI: 271.); föl is főtekin-
ték a magoss egekbe. Vadr. 124.; ebugatás, számárorodítás nem
hallik mennyországba. Fal. 922.; fáradt lelkem égbe, testem
földbe vágy. Lil. III. k. | béhat a földnek gyomrában, a ten-
gernek mélységes öblébe. Fal. 569.; mikor rengetgetött a rengő
böcsőbe, rengetett vóna bé a fekete földbe. Ny. VII: 384 |
vigye ki a herbótra, tasciccsa bé pokolba. Ny. III: 42. | sírba
szállott szemünk fénye. Ar. | a tenger mélységébe szállott Fa-
raó. Bibl.; veti Isten bűneiket a tenger mély örvényébe. Bibl.;

te dyczew sobeydnek meelseghebe el reycz. Török C. 21.; kapnám derékon, s a mélységbe dobnám. Arist. 93. | némelykor olyan nagy völgyben estünk. Mik. 3. || a nap vértóba száll. Ar.; feneketlen tóba belé is vetette. Vadr. 4.; tengerben meríti aranyos hajait. Mur. III. r.; Pista majd befordult a Dunába. Pet. 55.; a mónár belemárti a gát vizibe. Ny. III: 90. | felhőbe hanyatlott a drégeli rom. Ar. | s hogy lábát felkapta, a patakba szédült (t. i. szédülés által a patakba jutott). Ján. 19.; de ott a tenger, halj bele. Cson. 284.; akár a Dunába, akár a tengerbe halni. Erd. Km. 174.; nékik kézen, nékik vizbe halának. RMK. I: 25. Ez utóbbi kifejezések látszólag anachronismusok (csak a vízben lehet meghalni, mikor a vízbe irányuló mozgás történik, még a halál nem állott be; tehát nem úgy, mintha pl. ezt mondjuk „a vízbe megyek”, a mikor a kifejezés pillanatában a cselekvés — t. i. a menés — már megkezdődött) s elliptice értendők, ilyenformán: a vízbe [esve meg-] hal. Hasonló szólások: a szellem rab, s a ronda légbe fül. Pet. 334.; ködbe vész a nap sugára. Ar. Ugyanígy a finnben: *poika kuoli veteen* a fiu vízbe halt. B. Fny. 99.

c) A *-be*-vel viszonyított objectum felület (nem körülzárt tér). Példák: el futha az kietlenbe puztaba. Peer C. 50.; mire jöttél ez pusztában? Kat leg. 762. | hog' zarandoklana Moabitidesnek videkeben. Bécsi C. 1.; es bemenueiek M. videkebe. Bécsi C. 1. | Julia szép léány egykoron kimőne, buzavirág sződni, a buza mezőbe. Vadr. 123.; es mene az mezewbe. Ehr. C. 139.; ereszzszen el ingém erdőbe játszodni, mezőbe nyargalni. Ny. IV: 288.; mindég oda butykál a rétbe. Ny. VIII: 279. | socak kedeg tereitic vala ő rvhaiocat az utban. Münch. C. 94.; utba indultam az öreg vezérrel. Fal. 339. Ide tartozik a mai „helyett”-nek a népuelvben gyakran előforduló „helyében” megfelelője, pl. mett léán hējibe léánt ad az isten, de pénzöm hējibe ingyen nem ad isten. Vadr. 317.; helyébe csak szégyent, kudarcot kaptatok. Dor. IV. k.; mert fiu helyébe fiut ad az Isten. Lehr 268.; jótét helyébe jót várj. Közm.

A „közelben, távolban”-féle használatoknak megfelelőleg *-be* raggal jelöli a valahová irányulás viszonyát több névutó, illetőleg adverbialis szó, mely főleg felületi helyjelzésre alkal-

mas. Példák: jövel, ülj közinkbe. RMK. II. 86.; el menne az zeztrak kevzyben. Marg. Élet. 90.; zallanak egybe az tyza dwna kőzbe. Érdy C. 397.; feyer rosak kőzybe wynek. Peer C. 43.; miket vét szemed köziben. Ny. II: 263.; üljön közünkbe az asszony. Fal. 660. | hegyedbe ülnek szolgáid. Fal. 296. || vrnak eleybee felmegyen. Peer C. 10.; hogy kőssem előmbe patyolat ruhamot. Vadr. 192.; elébe, elébe, kurjogat a szántó. Ar. I. 1. | szánakozó arcezal hajlott le fölébe. Ar. II: 192. | körödbe gyűlnék a felnött fiak. Ar. I: 418, | s mindenik jó szó. . . . most beszáll a szív közepébe. Pet. 325. | reszketek, ha közelembe jő. Pet. 148. | a vasvellt fősúrta a széna tetejibe. Ny. VIII: 517.; fának tetejibe zöld füvet. . . . Ny. III: 174.; felnyergelte aztán Péter a szürkét, felült a tetejébe. . . . Ny. V: 419. | bele esett a róka hegyibe. Ny. IV: 86.; oda ült a nyárs hegyibe. Erd. I: 303.

A finn nyelvben ugyanilyen viszonyt kifejező névutók szintén illatívisban vannak, pl. *eteen*: elé (elibe); *sisään*: belé; *kotään*: haza | *pilvi tuli auringon eteen*: felhő jött a nap elé (elibe). B. Fny. 109.; *juokse herran perüün*: szaladj az úr után, (u. o.); *nyt mennään vihollisia vastaan*: most az ellenségek ellen megyünk. B. Fny. 112. | *üli pane sormiasi rattaiden väliin*: ne tedd az ujjaidat a kerekek közé. B. Fny. 111. | *tule viereeni istumaan*: ülj ide mellém. B. Fny. 109. (v. ö. *kapusi puuhun*: felmászott a fára. B. Fny. 107 | *ei siihen puuhun väärää ole, jossa orava on*: nincs abba a fába görbeség, a hol evet van. Ahl. 15.).

A *-be* használatának mind e tárgyalt eseteiben a *-ra* raggal is találkozunk, mi különben ez utolsó csoportban természetesen érthető. Példák: ő méltóságok egy nyomorult koresomára szállottanak. Mik. 506. | sietős az utam reggeli templomra (v. ö. megyen a királné, megyen a templomba.) Ar. | az zyznek cellaiara kyldé. Kaz. C. 37. || megérkezék a fiú a kapura. Ny. X: 46. | kiki áll a magas könyöklőre. Ar. | hadvezért lehorodasz, lánczra és börtönbe vetsz. Arist. 18. | mykoron közel vona, hogy pokorra vynneek. Érdy. C. 445. | árokra vagy veremre visz (veszedelembe visz.) Ny. XI: 130. | Estak! há vótá? az erdőre. Ny. IX. | a mint mennek, mendegélnek heted hét országra. Ny. V: 226.; ez földről men orszagra fel emeled

Tih. C. 6. | elhallott kortyogása Bécsbe, Budára, de még Pestre is. Ny. V: 277. | anne felelm esek a vidékekre. Bécsi C. 14. | latta felemelett leny fakuak tetejere. Ehr. C. 64.; főment a kazal tetejire. Ny. VIII. 520.

A körülvevő térnek tekintett a n y a g szolgál a *-be*-vel történő viszonyítás objectumául a következőkben: ki az édes mézbe vegyíti a mérget (a legszebb virágba, gyümölcsbe rejt férget). Dor. II. k. | piros csizma tánczba való, sárga csizma sárba való. Erd. Km. 70. | tűz virágot gyér hajába. Ar. I: 439. | csak fogózkodjál a gyapjamba. Népk. gy. I: 380 | egymás hajába estek. Ar. III: 262.; így ni, most kapaszkodj meg jól a hajamba. Ján. 23.; hajba kapni. Erd. I: 171.; hajba kap a szélvész idővel. Lehr. 30. | üstökbe ment Janesi csatlós a kocsissal. Dor. II. k. | üjj fél a vállamra, s az üstökömbé jól még fogontozz. Vadr. 395.; nehéz a kopasznak üstökébe kapni. Erd. I.: 242. | luczergyábo kerütek a csikaim. III: 30. Ide vonhatók az effélék is: mintha forró olajt töltenél a tűzben. Mur. I. r. | szélbe kapaszkodott széles vitorlája. Ján. 17. (a levegő, szél s a régi felfogás szerint a tűz is ép olyan anyag, mint a föld, víz stb.).

Sajátságos használata a *-be*-nek, midőn a vele viszonyított, anyagot jelentő objectum a subjectum szerepét veszi föl, azaz midőn az állítmányban kifejezett működést nem úgy, mint egyébkor a viszonyítás subjectuma végzi, hanem az objectum. Ez történik különösen a k a r á s t, ö l t ö z é s t, b u r k o l á s t, b e f o g l a l á s t s több effélét jelentő ige mellett, úgy hogy midőn pl. ezt mondjuk „posztóba takarok valamely tárgyat”, a takarást nem a tárgy (kifejezésbeli subjectum), hanem a posztó (kifejezésbeli objectum) teszi. Másképen van ez pl. ezen mondatban: „posztóba szúrom a tűt”, itt a szúrás a tű (kifejezésbeli subjectum) hajtja végre, nem pedig a posztó. E kifejezés-mód más nyelvekben is megtalálható (v. ö. er hüllte sich in seinen mantel) és úgy magyarázható, hogy a nyelv a tárgyat — a mint rendszeren meg szokott jelenni — burokjával (ruhájával, takarójával) eggyüvé tartozónak, eggyütt egy teljes egészet alkotónak veszi, elannyira, hogy midőn a burok hiányzik, abba először a tárgynak be kell jutni, hogy rendes állapotban legyen. Példák: *poztóban* takartatal, *yazolban* helheztetel. Török

C. 186.; *hytuan* *poztochkakba* takartateek be. Corn. C. 88.; az *teue zevrben* evlzetet embert monda lenny zent ianos bapystanak. Corn. C. 203. | öltözteti czifrán bársonyba, puhába. Ar. I: 393. | *bihalbörbe* vót bévarrova. Ny. II: 176. | *biborba* takaróznám. Erd. II: 19.; jertek lányok, öltöztessük *biborba*, temessük el egy nefelejcs bokorba. Erd. II: 235. | felöltözöm *fehérbe* (t. i. fehér öltözetbe), fehér galamb képébe. Erd. II: 257. | veve es Mardocheust *bele* öltöztetuen. Bécsi C. 62.; itt a subám, majd belé takarlak. Erd. I: 91. | *kynek* testet foglaltak *arauban* ees *ezwstben*. Peer C. 114. | egészen *langba* vót borulva. Vadr. 401. | mikor takargatott gyenge gyócs *ruhába*, takargatott vóna piros *parázsába*. Ny. VII: 384. | *halál árnyékában* világát borítja. Mur. I. r.

Az anyag helyett a belőle készült eszköz (ruha, öltözet stb.) van véve: ideghen *rwhaba* elteztel wala. Török C. 5.; ees *koldus ruhaba* öltözen. Peer C.; es *ruhachkakban* bel takargataa. Érdy. C. 111. | ees az *palastba* kyt hozot wala, az zent testet béé thakara. Peer C. 101. | felöltözik *ruhájába*, térdig érő *angliába*. Népk. gy. I: 138.; felötösztettek *pap ruhába*. Ny. III: 32.

Másnemű igék mellett mutatkozik ugyan e szólás a következőkben: *haját* fonták *hatágha*, *hat* szál arany *fonálba*, *térgyig* érő *fátyolba*. Ny. VIII: 236. | *hogy* a kis lány a szoknyáját *pántlikába* szegte. Népk. gy. I: 93. | A sok vért *fátylába* törölte. Ny. V: 317.

A *-be* raggal viszonyított objectum a test és részei, még pedig:

a) midőn a test, illetőleg részei egészben vagy részben körülzárt térnek vannak véve és az állítmányban kifejezett működés abba való behatást jelez. Példák: *beléjek* buik az emberekben az *ördög*. Sámh. hkf. 152.; *önnön magaba* theruen. Peer. C. 22. | itt e kóvel *fejbe* sujtak. Cson. 343.; *puska* aggyal úgy ütötte *főbe*, hogy hosszában elbukott a fübe. Pet. 54.; mert *vesszejével* őt ez *főbe* vágta. Pet. 329.; *vette* a kantárt s a *fejibe* vágta. Vadr. 400.; *agyba* főbe verte. Hasonlóan fejezi ezt ki a finn nyelv is, pl. *lői kolahutti püühän niin että...* úgy *fejbe* kollintotta, hogy... B. Fny. 114.; *heitti poikaa kivellä püühän*: a fiút kóvel fejbe ütötte. B. Fny.

108. | *mellbe* gyakák. RMK. II: 138.; kit fejen ütven, kit *mellben* vervén letaszít. Zal. IX. é.; *mellébe* törött kopját markolta kezével. Zal. V. é.; Mirzát gerelyével *mellbe* hasítja. Zal. III. é.; *mellben* vágta Simont. Zal. III. é.; | *hasba* ruglak, *fejbe* ütlek. Ny. III: 307. | egy boszorkányt *hátba* vágtam. Cson. 355; s *hátba* löké vala Bendét. Ar. III: 20.; körmeit egykor a bős zivatar *hátába* ütötte. Pet. 320.; megdörgölé *hátba* nyakba. Ny. VIII: 336.; hanem az én baltám foka a *hátába* belé kapa. Vadr. 93. | megdőfi *oldalban* Hilkát. Zal. III. é.; a durva pásztor *oldalba* lökte szegényt. Népk. gy. I: 377. | a fegyvernyugtót ajánló küldötteket is *farba* rugád. Arist. 56. | guta üti azt meg *orrba*, a ki vizet tölt a borba. Erd. I: 168. | *nyakába* sujt a két szegény sőrének. Ar. I: 17.; *nyakba* szelni: nyaklevet ad. Ny. III: 165. | *Lábit* pedig *állban* vágja keményen Izács. Zal. III. é. | *ajakába* harap. Erd. Km. | most jóslatot zeng *fülébe*. Arist. 10.; mi hármóniátlan lárma jön *fülembe*. Dor. I. k.; *fülébe* a csörgő kigyó sziszeg. Ar. I: 73. (v. ö. meeg papanak es fyleere juta. Dom. C. 68.) | jó a *szájába* rágd a szót. Ny. III: 30.; ekkor a királynak ily szó jött *szájába*. Ján. 15. | heven torkodba verem. Pázm. Ny. K. XV. 372.; vesd szememre, vesd torkomba. Fal. 74. | ha mindig ilyen *szárában* szállott eszü. Ny. II: 31. | olyan gondolatok jöttek az *oldalaimban*. Mik. II: 18. | a szó *szívébe* nyilallik; gyalázata jobban *szívébe* nyilallott; *szívébe* azonnal nagy öröm nyilallott (v. ö. iszonyú az, a mi *oda* nyilallik.) Lehr. 27.; beletört a gyalázat *szívébe*. Ar.; *szivembe* ötlük. Erd. II: 4.

Hasonló szerepe van a *-be*-nek a következőkben is: *agyába* nem fér, *agyába* tünik. Ny. XI: 129. | *eszembe* sem ötlük, ha te nem érinted. Lehr. 178.; dehogyan veszi *észbe*. Ar.; betekinték kis kertébe, de csak nyomát veszem *észbe*. Czuczor; melyet midőn a hegytetőn, jó Detre százsz *észébe* vón. Ar.; és gondja közepett *észébe* nem vevé. Tompa; senki sem vette *észbe* . . . Csok.; tennap is mire *észbe* vettem . . . Ny. V: 31.; úgy vettem *ieszbe*. Ny. VI: 161. | patvari mesterséggel mind azt sugta *belém*. Fal. 818. Idegenszerűnek, vagy legalább is nem magyarosnak tetszik a következő kifejezés: minden bizonyynyal *beléd* beszéllek, és elhitetnek, hogy . . . Fal. 781.; de *bele* beszélle a herczeg. Fal. 701.

b) Midőn a test és részei felületeknek vannak véve, melyekre az állományban kifejezett működés valójában *ráhat*. Példák: oda borúl mint a bokor, oda borúl *nyakába*. Ar.; hogy vessem *nyakamba* vont arany szoknyámat. Vadr. 192.; szűz *nyakadba* . . . bársonyos palástot ad. Lil. I. k.; *nyakába* tölték a mindönös tarisznyát. Ny. IV: 82.; kötél a kezébe, holnap a *nyakába*. Ny. IX: 528.; hogy vessem *nyakamba* kövári szoknyámat. Vadr. 15. | száz cseléd a várost veszi a *nyakába*. Ar.; *nyakába* vette a várost. Ny. V: 222.; *nyakába* vötte a vélágot. Ny. II: 131.; Tömösvárat vevé *nyakába*. Ny. VII: 319. | négy pert varrok *nyakadba*. Arist. 36.; nem fog engem meg az átka, szálljon a maga *nyakába*. Erd. II: 35. Ilyen viszonyítások *-ra* raggal is előfordulnak: küet köttünk a *nyakunkra*. Ny. II: 176.; mindjárt az erdőt *nyakokra* vették. Lehr. 128.; *nyakra* való. | hadd hogy elrejtselek, kebelembe tegyelek. Vadr. 293.; öngedd meg *édösöm*, hogy üjek *ölödbe*, két kiesi kezemöt *tögyöm* kebelödbe. Vadr. 95.; feleszmélt . . . öcsesét forró kebelébe szorítván. Zal. I. é.; a fakadó ibolyát hü kéz nem tüzi kebelbe. Zal. III: é. (v. ö. jöszte borúl az *ölemre*. Ar. I: 385.) | enged meg hoga aianhosok lölkönket a te zent *kezedben*. Török C. 110.; *kezekbe* bocsáttál pogán népnek. RMK. II: 72.; *ördögnek* *kezében* esőt onna. Tih. C. 81.; azokban a *kezecekkében* pennát kell venni. Mik. 6.; Sz. Gy. maga *kezében* juttatta. Mur. I. r. (v. ö. a gaz carnevalt adják ki kezünkre. Dor. III. k.); keserves annak, a ki jut *kezébe*. Ar. (v. ö. kapjalak egyszer *kezemre*. Lehr. 32.); főkapí a keze *ügyibe* esső vendég marasztót. Ny. VIII: 87. | *lélkemeth* te *markodban* ayanlom. Török C. 26.; mind a *markodba* rakjuk. Vadr. 398. | nézz *szemembe* hát. Arist. 26.; gonossagaat *zemeceben* hanyogathwaan. Érdy C. 445.; *szemem* *szemeibe* néznek, e *szemekbe*, mik sötétek. Pet. 320. | *szöme* kaczag a *szömömbé*. Ny. IV: 144. (v. ö. állicsa *szemre* azt az embert. Ny. VII. 524.); mondja meg hát ez a világ *szemembe*. Vadr. 229.; *szömibe* nem így hitták. Ny. VIII: 85. Ide tartozik az adverbiummá merevült *szembe'* is (v. ö. szemben): *szembe* rózsám, ha szeretsz. Erd. Km. 362.; *szembe* szemed, ha szeretsz. Erd. II: 118.; *szömbe* nézöm a képödöt. Vadr. 59.; *legények-*

kel szembe ne álljatok. Erd. II: 46.; szállj szembe a kevélyekkel. Fal. 601.

c) A fentebb tárgyalt (l. 24. l.) *fejében* van a kalap-féle szólásnak megfelelőleg a *-be* is előfordúl ilyen használatban. Példák: egy aran koronaat hoza es feyedbe nyomaa. Érdy C. 399.; es vete süveget ő feiebe. Bécsi C. 31.; nem akaraa, hogy feyeeben teenneek az zent koronaat. Érdy C. 400.; reá vön királi ruhát, *fejében* ékes koronát. Kat. leg. 148.; koronát szépséggel *fejemben* tön. Kat. leg. 3062.; koronáját *fejébe* feltéteté. RMK. II: 280.; *fejéden* kele az szent korona. RMK. I: 283.; kalapot tett a *fejébe*. Erd. Km. 215.; ird fel a nevemet kalapod szélire, ha *fejébe* teszed, hadd jussak eszedbe. Erd. I. 388. | hogy tegyem *fejébe* recze-fátyolomat, hogy húzzam lábomba szép piros czizmát. Vadr. 192. (v. ő. csizrát húzok a lábamra. Pet.); húzzam a lábomba piros patkós csizmám. Ny. IV: 567.; hadd húzzam lábomba karmazsin csizmát. Vadr. 8. | az vadaknak, madaraknak te esel körmökbe. RMK. II: 208.; ördögök körmébe juss. Cson. 294. | vewen az gyerwt ew *wyaban* tewee. Érdy C. 275.; gyűrűjét kivevé és az szíz *ujjában* tevée. Kat. leg. 1367.; az *ujába* húzá ezüst karikáját. Ny. VII. 191. A finnben egészen hasonlóan van e viszony kifejezve: *pane sormus sormeesi*: tedd a gyűrűt az *ujjadba*. B. Fny. 95.

d) Hasonló észjárás létesíthette a következő kifejezéseket is: ha ezt meg nem teszed, *fejéde* a karóba hág. Vadr. 399. | *botba* futsz. Erd. Km. 53.; | lángok közül *kardélbe* jut. Ar. I: 289. | ki sokan *vigadoznak* ma, és holnap a halál *nyilában* akadnak. Fal. 530. | *sarkantyúba* lovat vesznek. Ar. II: 270.; *sarkantyúba* kapja táatos fehér lovát. Ar. III: 210.; *avval sarkantyúba* kapva a lovat, . . . Népk. gy. 380. Ezeknél is a nyelvi kifejezésben subjectum-objectum csere történt, a mennyiben pl. nem a karóba megy a fej, hanem a fejbe a karó. Ugyancsak ilyen szólás a következő: jól *nyélbe* ütötte. Ny. VIII: 139.; majd *nyélbe* ütöm én azt. Erd. Km. 303. itt is nem a *nyélbe* ütnek valamit, hanem a nyelet valamibe.

3. Helyből eredést jelentő -ből.

Alapjelentése szerint a *-ből* — mint az előbbiekben is érintve volt — a viszonyítás subjectumának az objectum bel-

sejéből való kihatását jelzi. Ennélfogva — in ultima analysi — mindig az eredetre vonatkozik, vagyis azon pontra, *honnan* valamely működés kiindult, illetőleg származott. A mennyiben a subjectumnak előbbi helyzetére utal, időbeli momentuma a múlt, ép úgy mint a *-ben-é* a jelen s a *-be-é* a jövő (l. fentebb 25. l.). — Valódi értelmű használatait az előbbi fejezetekben követett szempontok szerint a következőkben csoportosíthatjuk.

a) A *-ből*-lel viszonyított objectum teljesen körülzárt tér. Példák: el ki mennyen en házambalol. Ehr. C. 123. | azok ottan ky hozaa az tömlőczből. Sán. C. 24. | mykoron az ev atya akarya vala evtet az szerzetbel ky vinny. Marg. Élet. 79. | fegyvertárából, a napul tűz nyilakkal rád lövöldöz. Pet. 334. | ilyen lovat óból pányván kivezettek. Ar. II: 213. | kiment a házból, azóta senki se látta. Népk. gy. I: 385. | jó napot, jó napot két magyar urfiak, császár tömlőczéből szökevény ifiak. Népk. gy. I: 159. | kocsmából, templombul senkit ki nem szabad dobní. Ny. III: 85 | söprűzzék ki a várából. Népk. gy. I: 775.

b) A *-ből*-lel viszonyított objectum részben körülzárt tér. Példák: az orgonából külömb külömb sonosok hallatnak. Sán. C. 17. | olaj származik szent koporsóból. RMK. I: 202. | futkos a házban egyből más szegletre. Mur. III. r. 339. | addig híttam, hogy sírjából megjelent. Pet. 333. | az lampasnak az ev edenebeel nagy rezebevl ky escek. Dom. C. 55. | ellövék lovamat ágyubul. Zr. V: 19. | lelopkodtam sonkát, kolbászt saját kéményébül. Pet. 331. | szép arany újából gonosz ellensége lövöldöz. Zal. V. é. | kard ki a hüvelyből. Népk. gy. I: 369. | kirászták a zsákbu. Ny. III: 34. | kivették szür ujjából az aranyat. Népk. gy. I: 379.; a szüröm ujjából majd nektek papolok. Erd. I: 111. | feulyek mykeppen *tykerbeel* tyztasagnak zeepsege. Corn. C. 4. | látta hogy ez a fény ablakból világít az erdő legmélyén. Ján. VIII.

Ide tartoznak a fentebb adott értelmezés szerint a következő szólások is: hattyu szálla távol *égből*. Cson. 266.; menyorzagból tevz zallyon ala. Corn. C. 41.; mert ember paradychombol es angyal menyorzagból vetkevzueen escek le. Corn. C. 45.; *meábelol* lezallottam. Nd. a 35 br.; a *meniből* ű benne és ű általa lettenee. Tel. B. 84.; es latek tewz langott

menbelevl leytevt. Ehr. C. 45.; lata vyllagossagot zallanya menbelevl. Ehr. C. 61. | levn hertelen zozat meny orzagbol. Corn. C. 128.; atya istennek zozattya hallattateek menyből. Érdy. C. 348.; férfi dicsőség szolt hozzám a mennyek öléből. Zal. II. é. | elteruen spoletama new vewlgbelevl. Ehr. C. 36. | hordoya el ki fordola az zyget belevl. Ehr. 27. | a hold kilép a tengerből. Pet. 320. | bodogwl moleek kywe ez vylagbol. Érdy C. 434.; az en orzagom és zolgaym nyncsenek ez vylagbol. Érdy C. 430.; latatyk uala egyeb vylagbol meg terny. Ehr. C. 60. | mykoron yev uala parisbalol. Ehr. C. 14. | a levegő égnek felsőbb országából, a csillagok szomszedságából Pet. 331. || ha ki nem eszek az országból; én meg hát küszlak. Arist. 48.; abból a városból az emberek mind kihótak. Vadr. 404. V. ö. e finn szólást: *ei syvästä kaivosta vesi puntu*: mély kútból a víz nem fogy ki. — *Anyagnak* tekinthető az objectum ezekben: vyzeth erezte . . . kew zyklabol. Érdy C. 341. | magasan lobogott a tűz halmos farakásból Zal. V. é.

c) A *-ből*-lel viszonyított objectum felület, melyről a subjectum működése ki- vagy lefelé hat. Példák: F. sem magat valta az heylbelevl, sem arczayat le nem hajta menbevl. Ehr. C. 16.; feyedelmek helyekből fíel kelnek. Érdy C. 342.; fíel kelwen ew fekwó helyeekből. Érdy C. 346.; a királyi kűs asszony fölállott ülő helyiből. Népk. gy. I: 367. | ki megfordolt M. videkeből. Bécsi C. 8.; ki iőt vala M. videkeből. Bécsi C. 4. | asisiabelevl ualo frater. Ehr. C. 49. | pogánt földéből kiüzéd. RMK. II: 71. | mé nem gyűsz az utbul. Ny. VIII: 517. | lecsapván a magasból, . . . Arist. 35. | mint magas hegyekből leszállott kűszikla. Zr. III: 78.; tahat le zalla a hegyeekből Bécsi C. 14. | Parnassusból ki régen távoztál. Mur. I. r. | által iöüenee egy hanason, abból kedig allá ereszkeduén . . . Hl. k. 21. V. ö. e finn példát: *putosi puusta maahan*: leezett a fáról (a fából) a földre. B. Fny. 107.

Ide tartozó különös szerkezetek: menj ki szememből (szemem előtti térből) || a kösségből kiwl lakozik: habitat extra castra. Ny. IV: 367. || továbbá a *közből* viszonzszó, melynek ragja a *-ben* szerepét vette fel: *közből* jár az apjok. Arist. III: 209. *közből* a többi nyí, vakog. Ar. I: 182.; yeweenek két vytezők es ewtet *közből* veween . . . Érdy C. 357.

A *-ből*-lel viszonyított objectum a t e s t és részei a következőkben: lelkedeth testedbevl ky Boczathad. Török C. 195.; ew zent testeeből vyzes teey zarmazeek. Érdy C. 379.; az te zenth testedbevl wórós weer ky folya. Török C. 69.; ew testeeből nagy zeep yllath erzettetek. Érdy C. 379.; kybevl weer es wyz zarmazek. Török C. 85.; az ő gyenge testéből vérét kibocsátá. RMK. I: 170.; határozós alakkal: nem ment ki *belőle*, benn szorult a pára. Lehr. 52.; kívülről tsendesség, *belőlről* (t. i. kiindulva) pedig nyugott elme Gpm. 4. || mert emberneec *belől* zűveből zarmaznac gonoz gondolatoc. Münch. C. 85.; egy összetépett szívből támada. Pet. 326.; nem apadt ki szivemből e zuhatagos vad bérczi patak. Pet. 320.; fáj a szívem *belő* felől. Vadr. 29. | erteközween adamrol es ewarol kyknek oldalakbol awagy eehokbol zyleteek Cristus. Érdy C. 343.; mezeytelen jcwtem ky en anyamnak meeheből. Érdy C. 389. | az ev zvuenek belsev rezebevl kery uala. Marg. Élet. 48. | heven pihegő mellből édesdeden így szolt. Zal. I. é. | gyomorból szól. Erd. Km. 168 | nem az ő fejéből főtt az ki. Erd. Km. 135. | Jesusnak ysteny zayabol kywe zarmazwan. Török C. 98.; zent ygheekkel kyk wr istennek zayaból zarmaznak. Érdy C. 93.; Vöd az idvezletet Gabriel szájából. RMK. I: 189. Synecdochével: Jancsi gazdájából így döltek a szavak. Ján. VII. | orrából haragos szeleket fű. Zal. II. é. | Amor mosolyogván szelid nézésedből, e kegyetlen lángot szivtam ki szemedből. Lil. I. k. | kiverték a csömört hátából. Erd. Km. 73.; orját metszek a hátadból. Arist. 25. | etket vezen uala az angyal kezebevl. Corn. C. 39.; mendenek kezebelevl el ky zalada. Ehr. C. 61. | százszor erősebb léssz, karaimból vissza menendő. Zal. IV. é.

A 'fejemben van a kalap' és 'fejembe teszem a kalapot'-féle szólásoknak megfelelőleg *-ből*-lel alkotott szerkezetek: a sarut legottan megóda ő lababol. Bécsi C. 9.; az ew laba bely ky zakadoza lababol. Érdy C. 269. | ennek utana uiabol Jegh görőiet ki veue. Tih. C. 20.; wyából ki vona az egyic gúrót. Ht. Kr. 82. | fejemből tollamat elszaggatták. Zr. V: 19. | kivetette a nyakából (nem vállalta el.) Ny. VIII: 513. — Ugyanilyenek a következő finn példák is: *ota lakki piüstäsi*: vedd le a kalapod fejedről. B. Fny. 95; *veti saappaan jalastansa*:

lehúzta a csizmát a lábáról. B. Fny. 95.; *putosi hevosen jalasta kenkä*: leesett a ló lábáról a patkó. B. Fny. 141. — A *botba fut* kifejezéssel analog: míg *tengejiből* ezen föld ki nem dül. Ny. VIII; nem a *tengelyében* van a föld, hanem a *földben* a tengely.

B. Időhatározói használat.

Már az előbbieken is nyílt alkalmunk rámutatni, hogy az eredetileg helyviszonyt jelentő *-ben*, *-be*, *-ből* ragok azzal, hogy egy részről a subjectumnak relativ nyugvását, más részről változását — még pedig a kifejezés idejéhez képest előbbi, vagy ezután helyzetét jelzik: voltaképen időbeli momentumokat is tartalmaznak. Igen természetesnek tűnhetik ennél fogva, hogy a nevezett ragok a magyarban, mint megfelelő alakjai más nyelvekben is az időviszonyok jelentését is fölvevették. Hiszen az idő fogalom maga is a mozgó (haladó, átalakuló, fejlődő) térnek szemléletéből keletkezett olyanformán, hogy a térnek jelen, relative nyugvó álláspontjához (helyzetéhez, állapotához) a szemlélő lélek az ezt térbelileg megelőző és követő pontokat viszonyította. Visszatükrözi ezt a nyelv is, mely számtalan példában igazolja, hogy az időbeli kifejezések, ha csak nem a *'mozgás'* alapértelméből keletkeztek (v. ö. sanskrit *jātus* idő; szó szerinti: *'menés, járás'*, finn *vuote* év és ugor *vəgs* *'currere'*, magy. *év* és ugor *jəgs* *'currere, fluere'*; Budenz MÜgsz. 803. l. továbbá héber *šānāh* *'év'* és *'változni, ismétlődni'*) — térbeli fogalmakat jelentenek eredetileg. Ismeretes a latin *annus* *'év'* és *annulus* *'karika, gyűrű'* egybetartozása; a mordvin *pingä* is *'abroncs'*-ot és időt, órát jelent, melyeknek alapján Budenz az *idő* szót is az alakilag pontosan megfelelő vogul *entep*, oszt. Ir. *endep* *'öv'* mellé állította. A *kor*, mely ma csak az időbeli nagyságot jelzi, eredetileg a térbeli nagyságra vonatkozik, mit etymológiáján kívül a *jókora* (pl. darab), *mekkora* = *'mily nagyságú'* kifejezés is bizonyít. Az *örök* *'aeternus'* előbbi *'sok'* jelentése mutatkozik az *örököd*-képzésben, melyet Molnár Albert *'augescere, crescere, corroborari'* szókkel fordít. Az *öreg* szó tudvalevőleg *'nagy'*-ot is jelent (öreg hiba, öreg borsó Ny. VI: 523.); viszont a *'nagy'* idős-t (Ny. II: 471; V: 12). A zürjén-votjákban *ar* *'jahr, zeit'* és *'wuchs'*

(tdk. *'grösse'*; v. ö. *artmā-*, *arjmā-* *'werden, wachsen'* és osztj. *ār* *'viel, reichlich'*. L. MÜgsz. 852. l.). Mondjuk *'délután, nyomban, Mihelyt, mielőtt, miután jő'* időviszony értelmével, holott *táj, nyom, hely, elő, utó* mind térbeli, még pedig felületet jelentő fogalmak. Az utóbbi példák egyttal azt is tanúsítják, hogy a különböző helyviszonyt jelentő szók közül főképp a felületet jelentők alkalmasak az idő jelzésre ¹⁾ s tapasztaljuk ezt azon viszonyzócskákánál is, melyeket a magyar e célra használ. Rendesen t. i. így beszélünk: *télen, nyáron, azon a napon; arra a napra, őszre, télire; őszről, tegnaptól* (megmaradt étel) s csak ritkábban így: *télben, nyárban* stb. Világos például ítélni a következő népdalt, melyben az időviszony jelzése sűrűn előfordul (Ny. IV: 528):

Elment a madarka.	Ha tavaszra nem jő,
Üres a kalitka,	Pünkösdre visszajő,
Mind azt fudogálya	Ha pünkösdre nem jő,
Visszajő tavaszra.	Aratásra eljő.

Ha akkorra sem jő,
Kaszálásra eljő.
Ha akkorra nem jő,
Hidd el, sohasem jő.

Tehát nem *'visszajő tavaszba, pünkösdbe* stb'. Ezekből érthető egyszersmind, hogy a belső helyviszonyragok időhatározói használata aránylag kis körre szorítkozik s hogy ebben is a kifejezések nagyobb részén még világosan kiismerszik az eredetibb (körül nem zárt felületet illető) helyviszonyféle értelem (v. ö. *tájban, korban, nyomban, izben* és *időben, esztendőben* — körben etymologice stb.).

1. Időben levést jelentő *-ben*.

a) A *-ben* -nel viszonyított objectum — legáltalább mai jelentése szerint — valóságos időfogalom, úgy hogy a nevezett rag az alapszóban kifejezett időtartalom határain belül levőséget jelent. Példák: holnap idejében megin

¹⁾ A haladó idő inkább hasonlít pl. egy síma felületen kezdet és vég nélkül futó golyóhoz, mint pl. egy házból, körülzárt térből kijövő tárgyhöz.

utra kelhet. Tol. sz. III. | nekem is van virágom, leszakasztou jövendőben (t. i. jövő időben). Erd. II 157. || mikorjába éggy ősz embőr mönt elibe. Ny. II: 131.; és mikorba hozták bé az étet. Ny. II: 131. (a régi nyelvben is gyakori az ilyen kifejezés) || de napon és hóban, évben, esztendőben. Ar. I: 232.; éczszer esik esztendőbe ur naptya. Ny. III: 85. | irtanak ezerben, ötszáz ötven hatban (elliptikus kifejezés e. h. ezer esztendőben). Ar. III: 168. V. ö. itt e népies kifejezéseket: most másban írnak, mint azelőtt; dejszen másban írnak most nekünk. Lehr. 124. || s ki látta valaha villámlani télben. Ar. I: 312.; nyáron meleg, télben hideg lesz. Ar. I: 370.; merre a nap télben feljő. Ar. III: 372.; a zöld mező télben kihál. Ar. I: 146.; más is télben csinál házat. Ny. IV: 388. | nyárba virágzik a repce. Abafi sznpd. 23. || eljősz-e farsangban hozzám. Erd. I: 84; neked adom ezt a jövő farsangba Abafi sznpd. 25; a zöld farsangban megkérített Népk. gy. I: 165; karácsonban hirdetének Ar. I: 92. || sötét éjben . . . virraszta Ar. I: 201.; éjjélben, mikor alszom . . . Népk. gy. I: 78; s ki látta valaha villámlani télben, fegyver csillogását fekete éjjélben Ar.; ebe az éjjébe é naon szép agárczafa nyűtt Ny. I: 375. | piros pünköszi napján, hajnalban születtem Ny. V: 280. || egy perczben üres lett kamara és pincze Ar. III: 179; és a menyben a mi üdvösség van, egy perczben mint azt átérezem Pet. 207. Elliptikus kifejezés: egybe = rögtön, t. i. egy pillanatban Ny. II: 181; egyben elébe siet zokogó neje Zal. V. é. Ide tartoznak a következők is: minapábn, ez napában, mostanában, hajdanában, stb., pl. öszve találkoztam minapiban, egy fő asszonysággal. Fal. 197.; a minapában erre ménétek. Ny. VII: 43. | a minap is, még nem régibe. Ny. VI: 236. | ez napában jobb annál. Ny. | itt nyargalt hajdanában, hol én szántok mostanában. Kisf. K.

Mind e tárgyalt szólásokban ép oly gyakran, sőt tán még gyakrabban találkozunk az -n raggal is; példakul szolgálhatnak: szöknöm éjnek éjén volna szégyenemre. Ny. VIII: 120. | zúg az erdő éji órán. Ar. | éjjélen koczognak özvegy ablakába. Ar. | hónap után kis kedden, borju nyúzó péntekön. Ny. VIII: 461.

Eltérő ezektől a -ben -nek olyan időhatározói használata, midőn nem csupán azt jelenti, hogy a subjectum az objec-

tumban kifejezett időtartalom határain belül van, hanem hogy egyszersmind annak működése az egész időtartamot betölti, tehát midőn a -ben ragos szó nem a mikor?, hanem a meddig mennyi időn át? kérdésekre felel meg. Példák: eltuala ferieuel het eztendőben (t. i. esztendőkön át) ő zúzesegetől fogua. Münch. C. 112.; neguen hat eztendőben alkottatot e templom, es te három napocban költőd fel azt. Münch. C. 172. | leán korunkba mindig együtt jártunk. Ny. VI: 235. | leztek ot soc eztendőben es hoziu idekben. Bécsi C. 110.; meg sem fogyatkozanak ez idevkben ez napokban. Marg. Élet. 88.; es sirata ötet annep ket napocban. Bécsi. C. 47.; hat honapocban olayial kenettetec vala Bécsi C. 52.; meg betegőlec sok napocban. Bécsi C. 154.; ki tegedet kilenc honapocban en mehemben viseltelec es teiet három eztendőben attam. Bécsi C. 89. | a ki a nagy hétben kétszer meg kéretett. Népk. gy. I: 4.; mikor bőitölt uolna neguen napocban es neguen eyeceben. Münch. C. 18.; es uala a kietlenben neguen napocban es neguen eyeceben. Münch. C. 71.; és üldő oth harmic napocban. Bécsi. C. 15.; lakozec . . . zaz öt eztendőben. Bécsi C. 47.; ne ígatoc három napocban es három eyeceben. Bécsi C. 58.; zolgallone önekic soc napocban. Bécsi. C. 98.; es marada ot ket napocban Münch. C. 176. | télbe örökkéig a puczokba üssz, nyárba . . . Ny. VI: 517.; télbe nyárba, hóba sárba. Km.; a ki nyárban nem gyűjt, télen keveset füt. Erd. Km. 303.; télben nyárban egy szokást tartunk. Mik. 200.; rosz menedék télbe nyárba. Ar. I: 195.

b) A -ben -nel viszonyított objectum világosan tér fogalom, mely az idő jelzésére átvitelesen használatik: tavasztájban, ha nyilnak a virágok. Abafi sznpd. 40. | itt tanyázunk nap hosszában. Pet. 124. | egy közben: egy időközben. Ny. II: 182.; a 15-ik saeculumnak a közepiben. Mik. 150.; harez közben, játék közben, eközben stb. | nyomban, helyben, iziben megteszi (= rögtön) | ezt gondolta János, s több izben gondolta. Ján. 17. (értsd: több alkalommal, több időben; v. ö. a sójom több versbe és még újjította a reá csapást. Vadr. 401.); állon belé elsübe (t. i. első izben) maga. Ny. II: 175.; mi mégy be legésöbe a templomba? Ny. II: 178.; elsübe levest egyi, azután hust. Ny. VII: 467.;

harmadszoriban (t. i. 3-ad ízben) válik meg. Népk. gy. I: 395.; egyetlenben (egy ízben) láttam. (Erdély) Ny. VI: 359. V. ö. mihelyen olvassák, ottan esmerék. Matkó. Ny. II: 167. | jó kenyérebéd táján volt az idő. Népk. gy. I: 457.

c) A *-ben* *-nel* viszonyított objectum állapotot (valamivel való foglalkozást) jelent, melynek alkalmával, azaz idejében, a subjectum működése történik. Ezen használat tehát akár állapothatározónak is vehető. Példák: sirass anyám, sirass, éltömbe (éltém idején), hadd hajjam, hadd hajjam éltömbe, hogy siratsz hótomba. Vadr. 124.; az myt eltedben thees wolth, azth holtodban mutatod meg. Peer C. 100. | s ekként kézfogójok itt létemben essék. Dor. II. k. | elő álmokban (álma idején) az gazdag meghala. RMK. I: 292. (V. ö. ez iiel elő álmokoron kidüle. Mik. 264.; másod álmokoron és ha harmad álmokoron megjövend. Érdy C. 156.) || élte virágjában (t. i. virágkorában) leszen vége. Fal. 527.; tiszta búza virágjába éfagyott. Szeg. népd. 26. || háboruban azt mondták, béke időn azt vetik. A. I: 95. | ének (éj-nek) mélsőges vesztegségében felkele (in profundo noctis). Ehr. C. 4. | tizenkét óra alkalmába meg is tejjesedék. Ny. VIII: 230. || vas szerszamnac pengése nem hallattatott az háznak feléppítésében (ferrementa non sunt audita in domo cum aedificaretur) Kárb. a. 307. | száz esztendő forgásiban alig láttunk... Fal. 469. | mert nem látott minden léptében nyomában olyat, ... Ján. XX.

-Ben jelentésű viszonzyszók és ragok időhatározói alkalmazása más nyelvekben; fin n: *hän kutoo verkon viikossa*: ő egy hálót köt egy hét alatt (tdkp. hétben); *hän oli jo nuoruudessaan ahkera*: már ifjkorában szorgalmas volt; *kerran päivässä*: egyszer egy nap alatt | *Tammikuussa, Helmikuussa*: januáriusban, februáriusban | *lasten nukuessa*: a gyermekek alvása közben; *pappi on saarnaamassa*: a pap prédikálásban van; I. B. Fny. 95. | görög: *ἐν τούτῳ τῷ ἔτει*: in diesem jahre; *ἐν ὀλίγαις ἡμέραις*: innerhalb weniger tage (Curtius) || latin: in praesenti, in omni aeternitate, in tempore (zu rechter zeit), ter in anno stb. (Gossrau).

2. A *-be*, *-ből* mint időhatározók.

A rendes *-ra*, *-ról* ragok mellett a mozgás momentumát tartalmazó belső helyviszony-ragok csak igen gyéren fordulnak elő időhatározói szereppel, elannyira, hogy még minden *-ben* ragos időhatározói szólásnak sem felelnek meg egyúttal *-be* és *-ből* -lél valók. Adatgyűjteményünkben csak pár vált be e csoportba, ilyenek: mykoron kedeeg ywtot volna harmynecz ezten-dős korában. Érdy C. 561. | belenyúlik ez idő az éjszakába, bebúzódik a háború a nyárba, harminczadik évébe lép, a jövőbe tekint, visszanez a multba stb. | egy két kebel fájt még a multba vissza. Ar. I: 427.

-Be jelentésű viszonzyszók és ragok időhatározó alkalmazása más nyelvekben: fin n: *joulusta püüisüisiseen*: karácsonytól húsvétig, *uuteen vuoteen saakka*: új évig | *hyväin aikaan*: jó ideig, *joulun aikaan palaan minä kotiin*: karácsonytájt hazatérek | *hän kutoo kyynärän päiväänsä*: ő egy rőföt sző napjában. B. Fny. 99. || görög *ἐς τὴν ἑσπεραν*: in diem proximum; *ἐς ἑσπέραν*: gegen abend; *ἔτος ἐς ἔτος*: jahr auf jahr; *ἐς καιρὸν*: zur guten Stunde (Curtius) || latin: dormire in lucem (in den tag hinein), in omne tempus (für immer), in posterum, aeternum | *indutiae in centum annos factae* (auf hundert jahre) (Gossrau).

Az időből való kiindulást jelentő *-ből* használatára példák: jó időkből rosz szokása. Vör. | ifjú koromból emlék, gyermek éveimből maradt fenn | ojat rikótottam vóna, hogy kied helyből elájult vóna (v. ö. nyomban megteszi) Ny. V: 221. E példában: uram te emlekezeted nemzetekből nemzetekbe (Apor C. 105.). Idegenszerűséget kell látnunk (a Vgata szerint: a generatione in generationem; a megfelelő héber mondat kifejezése *ledor vadör* = nemzedékhez és nemzedékhez).

A finn nyelv gyakrabban él elativussal az időviszonyok jelzésében, így: *aamusta päivä pisin on*: reggeltől leghosszabb a nap. Ahl. I.; *aamusta päivä jatkuu ei illasta*: reggeltől folytatódik a nap, nem estétől (kezdve). Ahl. I.; *Heluntaista on kulunut kolme viikkoa*: pünkösd-től (tdkp. -ből) 3 hét múlt el; *ehtoo-yöstä lapsi oli levoton*: éjjel felé (tdkp. -ből) a gyermek nyugtalan volt. B. Fny. 97. | a görögben is előfordul *ἐκ*

παῖδων: seit der Knabenzeit; *ἐξ παλαιῶν*: von alters her; *ἐξ τοῦ δεῖπνον*: gleich nach dem mahle (Curtius) szintúgy a latinban: ex tempore (auf der stelle), ex illo die, diem ex die expectare, ex quo (seitdem) (Gossrau).

II. A belsőségi viszonyragok átvitt értelmű használatai.

Átvittnek lehet tekinteni tágabb értelemben a viszonyragoknak minden olyan használatát, mely az eredetitől — akár az objectum minőségében, akár a viszonyzócska jelentésében rejlő oknál fogva — bármilyen fokban eltér. Ilyen értelemben a belsőségi viszonyragok fentebb tárgyalt használatainak nagyobb része is átviteles lehetne, amennyiben pl. a *-ben* — nem is szólva időhatározói szerepéről — midőn csak felületen levést, vagy anyag *között* levőséget jelent, már is eltért primitív értelmétől. S valóban, midőn itt külön kategóriát állítunk fel az átviteles használatokra, nem annyira magára az átvitelre, mint inkább az átvitel fokára és minőségére tekintünk. Az előbbieken mutatkozó átvitel aránylag csekély fokú, nem terjed túl a hely s a hozzá legközelebb álló időfogalom körén s a felfogás is, melynek alapján létrejött, minden különös okoskodás nélkül világosan előtűnik. Másként van a dolog a következőkben. Itt az átvitel magasabb fokú s az eredeti helyviszony-féle jelentéstől annyira eltér, hogy legtöbbször csak sejtelmünk, különböző — gyakran egymástól messze eső — conjecturánk lehet magyarázatára. Midőn a körülzárt térben való belsőség alaki jele a részben körülzárt, vagy csak vonaloktól határolt tér (felület) szavához is hozzájárul: az ez által támadt átvitel *synecdoché*-s jellemű, benne a *pars pro toto*-féle eljárás érvényesül (részben körülzárt = teljesen körülzárt tér a nyelvi kifejezésben). Viszont azon neme az átvitelnek, mely úgy keletkezett, hogy a helyviszonyítás mechanikai elemeivel szoros kapcsolatban időbeli momentumok emelkedtek ki, vagyis az időhatározói használat *metonymikus* természetű, benne az eredeti fogalom helyett, pusztán egyik jegye, vagy — mondjuk bár — egy vele kapcsolatban fogalom alkalmazódik. Ezekkel ellentétben a jelen fejezetben tárgyalt átvitelek: a mód,

czél, ok, eszköz, állapot, stb. valóságos *metaphorák*, igazi képes kifejezések, melyek az eredeti helyviszony-féle fogalmakkal csak analogikus összefüggésben vannak; a czél hasonlít a mozgás végpontjához, az ok a kiinduló ponthoz stb. (Képletileg: mód: czél: ok = mozgó, illetőleg nyugvó tér: mozgó végpont: mozgó kezdőpont). Meg kell itt jegyezni, hogy valamint a legprimitívebb jelentésnél (pl. midőn a *-ben* az objectumban való belsőséget, bennléteit fejez ki) a viszonyítás alkotó elemét nem pusztán a rag, hanem az objectum, subjectum, sőt a viszonyítási praedicatum (az állítmány) képezi: szintúgy az átviteles használatban a képes kifejezéshez hozzájárul a ragon kívül főleg az objectum és praedicatum is. Tehát pl. hogy a kifejezés „gyászban van” állapothatározó, nemcsak azért van, hogy a *-ben* használata átviteles, hanem mivel az objectum (gyász) is állapotot jelentő szó. Így van ez, ha ezt mondjuk is: házban van, ifjkorban van; hogy ezek hely- és időhatározók, függ a „ház” és „kor” objectumok jelentésétől is. Ez szolgáljon egyúttal megokolásul arra nézve, hogy miért tulajdonítunk egész tárgyalásunk folyamán a [ragos] alapszónak oly jelentőséget, melynél fogva az alsóbb csoportokat ennek szempontja szerint osztottuk be.

A. A *-ben* ragnak átvitt értelmű használatai.

Az itten felhozható esetek három nagy csoportba oszthatók, melyek főképen a ragnak funkcióváltozásán alapúlnak s a következők: 1. *-ben* mint állapothatározó; 2. mint eredethatározó; 3. mint véghatározó. Az első csoportban külön foglaljuk *a)* az állapotban levést jelentő *-ben*, *b)* a módhatározói *-ben* adatait; a másodiknak alosztályai: *a)* *-ben* mint részhatározó; *b)* *-ben* mint eszközhatározó; *c)* *-ben* mint okhatározó, a harmadikban a *-ben* tárgyhatározói jelentéséről fogunk szólni.

I. *-ben* mint állapothatározó.

a) Állapotban levést jelentő *-ben*.

a) A viszonyítási objectum a legszorosabb értelemben vett állapotot jelenti (v. ö. ily állapotban nyomott el a szunnyadás, Kárm.; nevető állapotban nem vagyok, Mikes; enyhítetek állapotomban Lil. I. k.)

Példák, melyekben az objectum szellemi állapotot jelentő fogalom: *milostben* terumteve. HB | *búban* él miattam. Ny. VIII: 213.; menjen ki a zöld erdőbe *bújába*. Népk. gy. I: 132. | ő én szeretlek néma bánatodban. Eötv. | hát te is ősz ember keseríteni jösz e bajomban. Zal. IV. é. | mert mind valánk úristennek nagy haragjában. RMK. II: 58. | gyújtja kemény szívét s hagyja lángos tűzben, haragban henteregni és kevélységben. Zr. I: 45.; ne váljunk el haragban egymástól. Pet. 216.; haragban van, mint V. F. az inasával. Erd. Km. 407. | széles utcán, széles jó kedvőben, megy Laboda... Vör.; be rossz kedvőben vagyunk, felelt neki János. Ján. XIX.; csak úgy üldögélnek hallgatag kedvőkben, Pet. 262.; olyan benne vagy a Lunley kedvőben, Mik. mul. 50. | adar honac... napiat zerzec vendegsegbe es örömben. Bécsi C. 69.; nagy erembe leen raytta. Érdy C. 270. | de az ymadsagnak zerelmeben ayatossagaba indulatlan marad vala meg. Példák K. 6. | valami édesség volt érzésében. Ján. 22. | de még küld ezeret: van olyan szándékban. Zr. V. 50. | hogy a halgatók lelki jóságokban öregbedgyének, Pzpr. c. 2. | nem ismerem még párod az elmességben, Pet. 186.

Az objectum testi állapot: hagyjatok életben. Ján. IX. mind jártam életben, úgy szirassz holtomban. Erd. I: 421. | az te fejed legyen egészségben. Zr. V: 74.; nem jöttél betegségembe, jere el temetésemre. Ny. IV: 383. | faidalomba zilód a the fiadat. Tih. C. 78.; kezde esmeg nagy few fayasban faradozny. Érdy C. 232. | koplalásban tölt gyásznapokat. Pet. 137. | midőn a természet szunnyadoz álmában. Anyos. || jó; színben van. Ny. II: 113. (a test színe = állapota, illetőleg annak jele); el változyk ew zynében. Érdy C. 126.; a szénibe vörösre változik. Vadr. 3. || olyan leen mha ingen leeleekben sem lett vona (= magán kívül volt örömeben; léleekben = észben, józan állapotban) Érdy C. 511. — A finn nyelvben hasonlóan van ez kifejezve: *hyvä koira kuoltuansa, ilkeä eläessään* = jó az eb holtában, csúf éltében. Ahl. 25.; *humalassa kaikki hullut* = részegségében mindenki bolond. Ahl. 24.

A viszonyítási objectum külső (a subjectummal csak kapcsolatban álló, nem rajta vagy benne levő) állapot, illetőleg viszony, vagy körülmény. Példák: hagyjatok őt békében

élni. Pet. 329.; jó kedvvel fogada és békességbe tarta. RMK. II: 13. | ne fualkodjál a jó szerencsében. Fal. 577.; marhában van (marha szerencsében, játékosra mondják ha nyer) Erd. km. 285. | vannak kyk özvegységben eelnek. Érd. C. 353. | zegenségen es életnek kemensegeben futnak. Dom. C. 21. | oly paraszt név nincs divatban. Cson. 273. | ez a villa forhantba van. Ny. VIII: 224. | azon vagy, hogy te minket kötelben (kötelességben) hagyj. Kat. leg. 1971. | hiredben, nevedben korszosult nemesség. Mur. I. r.

β) A viszonyítási objectum cselekvést jelent a lapjában, melynek folyamában a subjectum van. Az előbbieknél nyugvó állapothoz képest ez folyamatos állapot. Példák, melyekben az objectum testi és szellemi cselekvés: J. elmerült annak nézésében. Ján. 22. | ki szép, sirtában is szép. Km. | az igaz barátság nem áll boritalban. || kevésben múlt, hogy el nem szunnyadt figyelmezésben. Ar. III: 197. | szerény leszek kívánatomban. Ar. I: 80. | feledtében egyet vicorodik. Fal. 21. | hazudtam én, hogy várok türelemben. Pet. 241. | tudom hazugságban engem nem hágy senki. Ny. VI: 475. || (testi és szellemi működés együtt): elmuleek tely eynek hozzosaga nagy syralmában. Marg. Elet. 163. | mykőron sokayg allot volna ezenkeppen ev imadsagyban. Marg. Élet. 76., zevnetlen jmadsgaban es isteny gondolatokban al vala. Corn. C. 40.; az the imadsagidba meghalgattatál. Kaz. C. 34. | forduljatok hozzám böjtben és siralomban és gyászatban. Bécsi C.; ilt az özvegy talpig gyászban. Ar.; gyászban van a hold is, visel nagy felleget. Mur. III. r. 169. | ez keereleemesben vele valaank... Érdy C. 356.

Egyébnevelő működést, főleg mozgásfelét jelent az objectum a következőkben: T. tolongásban hamar utat veszte. Ar. | sétálásomban egy bak kecskére találtam. Ny. VI: 278. | nincs nyugodalma futásában sem győzedelemben. Zal. III. é.; leverte az annyát futtába. Ar. I: 23. | eele zent yrasban es kenyweknek zerzeeseben mwnkalkodwán Érdy C. 561. | utat talál véghez vitelében. Pázm. Ny. K. XV: 219. | megéhezének a nagy öldöklésben. Ján. 15. | evrevel vala ev magat foglalnya az elastromnak mentevl alab valo szolgálatyban. Marg. L. 22. | az kenyernek zegesenek osztogatasaban, azaz: az oltary zentsegnek

δ) Az objectum a viszonyítási praedicatumban kifejezett tulajdonságtárgyát képezi, vagyis azt fejezi ki, hogy mire vonatkozik a subjectumnak bizonyos tulajdonsága. Példák: *ez zyz nemobc nõmõs uala, korabnyffu, termetecbe zcep. Kaz. C. 39.; termetobe ekõs uala es arcayaban igen zcep erkõceben ért. Kaz. C. 43.; rut vala képében. Zal. V. é. | reményben gazdag, tettben szapora. Ar. I: 429. | fegyvert is aranyban gazdagot és kőben. Ar. II: 275. | az ur isten ky mindenekben gazdag. Dom. C. 28. — Iyenek még a következõk: ki közöttök első erõs termetiben. Mur. I. r. | vállban erõsebb. Zal. II: é. | tekintetében embereknek kedves, beszédében ékes, karodban erõs. RMK. I: 203.; vállaiában Átlás, Herkules szívében, nyelvében Ulisses, Antenor eszében, szerelmében Páris, Titán személyében stb. Mur. I. r. | deli minden mozdulatában. Zal. I. é. | szivedben bátor, miként vad oroszlan. RMK. I: 282.; légy bátor szivedbe. Guary C. 56. | senky yozagban ficellyeb nem mehet. Érdy C. 354. | testében tiszta, lelkében fenes, szivedben bátor. RMK. I: 203. | az fyw semyben nem kylemb az atyawl. Érdy C. 114. | fogyatkozás vagyon ev zarnyayban. Corn. C. 123. | kezdte testben õregedni, jó erkõcsben nevededni. Kat. leg. 547. | vejn tellyes egészeget mynd zemeben, mynd feyoben es mynd tellyes testeben. Marg. Élet. 188. | fölülmult. . . diesõsségben és bölcseségben, kaszagságban és szépségben. Kat. leg. 995. | mind születésében, életében, szenvedésében és halálában hasonló volt. . . Mik. 157. | emberséges vagy szavaidban. Zal. III. é. | a zõreg szegény embér vót a sorsába. Ny. IV. 84. | mett ojan vagy szõmjõdõbe, mint. . . Vadr. 91. | minthogy szerencsétlen volt õ szerelmében, másoknak már irigy jó szerencsésjében. Mur. III: 110. | bátorság dolgában helyõn állott. Ján. 24. ¶ V. õ. es sokakban (sokra nézve) meghalgtatatyk vala. Marg. Élet. 61. | ne talam valamiben meg bantotta (t. i. valami tekintetben, valamire nézve) ez sorort. Marg. Élet. 72. | és ha nem is bátorságban, megfogytak erõben. Zal. II. é.; gyarapodjék a magyar számrá, mint erõben. Ar. I. 250.*

ε) Különös állapotjelölõ használati a *-ben*-nek, mikor a vele viszonyított szó — tehát a kifejezésbeli objectum — valaképen a viszonyítás subjectum, melynek állapotáról szó van.

Ez különösen az effõle kifejezésekben fordul elő: elmélkedik *lelkében*, örül *szívében*, gondolkozik *magában* (v. mint a régi nyelv mondja: *õnbenne*). Itt az elmélkedés, örvendés állapotát, illetõleg cselekvését maga a kifejezésbeli objectum, a lélek, szív maga — t. i. az ember viszi végbe — mely e szerint tehát értelmileg subjectum. Ide tartozó példák: *szívünkben* õruedgyünk. Br. C. 21.; *kin* rettenvén Ferencz *szívében* változott. Mur. I. r. | *hányja*-veti elméjében. | nyugtalan vágyok *magamban*. Oson.; *azoc* gondolkodnac uala *õn benne*. Münch. C. 44.; *menden* orzag *õnõn benne* megozlatot. Münch. C. 36.; *nemellek. . .* mondanac *õ benne*. Münch. C. 28.; *ne* akariatoc mondanotoc *tõnõn benmetec*. Münch. C. 18.; *ez* okert gondolom *õn bennem*. Bécsi C. 32.; *kinck* egyessege *õnõn bennedõn* wayon. Bri. 55.; *panaszoluan* *ewnenbenmeten*. Ehr. C. 10.; *fohaszkodik benmette*. Ny. IV: 317. | *ezudaluan. . . ewnen benmeten* (intra semet ipsum); *ewnewnbenmeten* mendenestewl foguan pokolnak leny melto. . .; *monda ewnbenmeten*. Ny. I: 413; *ewnen benne* wayon ezodala. Kat. leg. 2914.; *kezdve* õmõn *benne* gyanakodván mondaní. Münch. C. 137.; *esudálkodván* *õnõn benne. . .* Münch. C. 166. | *de* mert *negõdes* lól *bennek*. Kat. leg. 3498.; *az* császár *õnenbenne* igen megharagvék. Kat. leg. 3390.; *mikeppen* atã val eletet *õn benne*. Münch. C. 178.; *ig* gondoluanac *õn benne*. Münch. C. 73.; *mit* gondoltoe *tõ benmetek*. Münch. C. 44.

b) Mõdhatározói *-ben*.

α) A mód meghatározásának alapjául a viszonyítási praedicatumban kifejezett cselekvés minõsége, illetõleg egyik sajáttsága szolgál. Példák: *hamarjában*, *sebtiben*, *iziben* tesz valamit (ezekben a módot a praedicatum idõbeli minõsége jelõli); *hevenyében* *elbeszéli* vala. Fal. 729.; *megtanítlak* amúgy *hirtelenében*. Pet. 254.; *bemegy* hát. . . *sebtiben* a király elé. Népk. gy. I: 394.; *de* most már *sebtiben* haza iagógyunk ám. Ny. VII: 374.; *egyébbel* nem szõgálhatunk most egy *hirtelenyibe*. Vadr. 355.; *hirtelenében* *kivezette* a szürkét. Népk. gy. I: 378. | *valóságban*, *valójában*, *igazában* tesz valamit (itt a módot a praedicatum bizonyossági minõsége jelõli); *bizonyában* azt kívánád. Kat. leg. 978.; *az* királt es *bizonyába* meglelhetõd. Kat. leg. 1274.; *bí-*

zonyában hyzevük nekevd. Példák K. 10.; byzonyában nagy choda volna. . . . Horv. C. 2. (v. ö. bizonynyal, bizonyavál. Érdy C. 126.); felség, valóban koronád legszebb gyémántja Velsz. Ar. | benn a csikós a csárdában, iszik isten igazában. Pet. 322.; szeme sem áll Isten igazában. Km.; nem tudsz még örülni isten igazába. Pet.; békítve színlég az árgivokat, valósgában Spártával fujsz követ. Arist. 37. | várja míg itt hosszában elesem (a mód a praedicatumnak térbeli minősége.) Pet. 117. | ki szánon, ki lovon, ki csak gyalogjába. Dor. I. k. | nem kel azért istent attaliába zeretnunk, hog. . . Tih. C. 7. | újontában szorgalmaztatni kezdé körését. Mik. 116. | vakjában himni. Fal. 100. | ne menj neki bolond cseh vaktában. Ar.; hej, mulatnak ott nagyban. Népk. gy. I: 406.; javában mulatnak. || . . . a melyek titokban a bányáknak szívekbén. . . lappangáknak. Dor. III. k.; bokor mögö bujt titokban. Pet. 54. | mán ijen dógot csak híbe hallott. Vadr. 397. | ki akarand te veled történben perelni. Münch. C. 22. (t. i. törvényes módon, nem pl. könyörületre számítva).

β) A mód a viszonyítási praedicatumot kísérő mellékeselekvéssel van kifejezve: Sydok kyalanyanak mewetségben newozietel. Török C. 191. (a nevezést kíséri a nevetés, mint amannak módja) | egy csapásban ketté derékban szakasztá. Zr. IX: 76. | ad e bort hitelbe? Népk. gy. I: 52.; hitelbe élnek. Ny. VIII: 560. Ide vonhatók a következő szólások is: inam szakadtában sietek lefelé. Ar. II: 475. | nem ment olyan lóhalálban, hanem. . . Népk. gy. I: 383.; lóhalálába. Erd. Km. 269.; a kit halálban szeretott (t. i. halálosan) Mik. 176.; te pajtásaidal halálban vágynál arra. Ny. II. 28. Ezekben a cselekvés (siot, szeret) módja, illetőleg fok a olyan, hogy mint kísérő mellékeselekvés, pl. az in szakadása, vagy a ló, illetőleg a subjectum halála csak nem bekövetkezik. Hasonlók ezekhez: farkas ügetésben menni. Ny. IV: 515. (a farkas ügetésének módján) | szór mentiben bánj velök. Ny. III: 305. (bánásod módja olyan legyen, mintba annak alkalmával szór mellett mennél el) se kérd, se hall, hanem aló szemé szöktében mén neki a gyermekének. Népk. gy. I: 403.

γ) A mód a subjectum alakjával van kifejezve: vén banya képében hídd őket. . . Ar. III: 11. (a hívás

módja a subjectumnak vén banya alakjában történik); pillangó képében. Ar.; Veselényi volt az, a követ képében. Lehr. 102.; belépett a házhoz útas képében. Tompa; küldöm levelemöt, hogy menyuyen képembe. Ny. VII: 432.; képünkben maga megfelelő helyettünk. Ny. II: 110. Ide valók: olyképpen = képben, azaz oly alakban, v. ö. holott pásttor s holott koskóplén járatta*) Mur. I. r. (v. ö. *év díogēas réžei* in dor Reihe der geschenke, als geschenke; *év προδήςη; μέγα* als zugabe. Curtius) | két alakban egy boszorkány. Cson. 328. | megylenek yzonyu abrazban es tekintetben. Ehr. C. 125.; régi zarándoknak abrazattyaiba neky ielőnek. Kaz. C. 51.; rettenetős abrazatba az feiedelm azzonnak megh ielőnek. Tih. C. 62. | A következőkben a »név« képletesen van használva »kép« helyett, p. mert sokac iőnek en novombé. Münch. C. 58.; te nevedben emelem fel kezeimet. Apor C. 9.; Jesusnak neweeben ífel tanaztaa. Érdy C. 429.; vezérem hatalmas nevében váradat felkérem. Ar. II: 396.; királyom nevében teljes bocsánatot. Ar. II: 415. | Továbbá: hogyha nem ment dolgom a maga rendében. Pet. (a rend is alakja a subjectumnak) | jó karban van. Lehr. 15. | sorba megy, mint a falusi bíróság. Erd. Km. 40. | azután ott kerékben ülő pajtásaihoz fordulván. . . Fal. 291.; karikába fekszik, mint a kutya. Ny. II: 367. | ki jámbusokban ír, kivált komoly verset. Ar. III: 360. | rajzban sem kisebb, mint ez a kalamáris. Ar. III: 187. | A következőkben az alapszó tárgy, mely az alakra képletesen van használva, p. hajfonadéka bokros szalagban veri az inát. Lehr. 384. | fehér gyöngyökben felszókező hideg forrás. Ar. I: 117. | haja szabados fürtökben omolt el tündöklő vállán. Zal. I. é.; ősz haja véresedett fürtökben lóg le fejről. Zal. V. é. Ide vonhatók a következő szólások is: holta után élte árnyékban (árnyék módjára, alakjára) elrepült. Zr. XV: 90. | en látom az eyel lelevkben nagy dychesogel menyorzagban felvinný evtet. Marg. Élet. 109. (t. i. lélek alakjában, oly módon, hogy csakis lélekből állott). V. ö. még: aranyban, ezüstben elnyered a hasznát (t. i. arany alakjában) Ar. II: 372.; húsz forint sájtoda lenne neki a fizetése. Ny. II: 178. — V. ö. Zwanzig gulden in silber.

*) A képpen szó hosszú mássalhangzója a képben-assimilatiójából származhatott.

δ) A mód a subjectumnak mennyiségbeli (számbeli) momentumaival van kifejezve: most má léba mégyök magamba. Ny. VIII: 373.; faluvégen... egy kis ház magába. Abafi sznpd. 44.; kecskeméti csárdában, három betyár magában. Erd. I: 199. (v. ö. a fősvénység nem jár magán. Fal.; magunkra leszünk. Ar. I: 414.) || *együtt* a régi nyelvben *egyemben*, p. *egyembe* és mynd feyet hajtának. RMK. I: 295.; *egyembe* sleredének, *egyembe* kimenének, *egyembe* meghiedelmezék magokat. Bécsi C. 3, 14, 22. (*együtt* leginkább eredeti helyhatározói értelemben fordul elő, p. így szól *együtt* Luther. RMK. I: 317.) Másféle alakjai még: *egytemben*, *egyetlenben*, p. *egyembe* ülnek vala. Münch. C. 125.; mikoron mennének *egyetlenben*. Ehr. C. 13. A fin nyelv is így fejezi ki a megfelelő jelentést: *sittü kuin saivat olla yhdessä*; azért, hogy együtt lehettek. B. Fny. 140. || haza ménők *hármasba* (három lovon). Ny. VI: 518.; *négysesben* hajat.

2. -ben mint eredethatározó.

a) Részhatározó -ben.

Midőn a -ben azt fejezi ki, hogy a viszonyítási praedictum a vele ragozott objectumnak nem teljes egészére, hanem csak egy részre vonatkozik: olyan átvitel támad, melyben a -ben eredethatározó viszonzszók és rágok (partitívus, ablatívus; -ból) jelentését veszi fel (a mennyiben t. i. a nyelv a részt rendszeren mintegy az egészből kiválóan fogja fel, nem pedig — mint jelen esetben — az egészben benn levőnek). E partitív használat legvilágosabban az olyan példákban nyilatkozik, melyekben az alapszó mellett ott áll a *rész* szó is, p. a tánczolásban elég *részt* veszen, (értsd: a tánczolásból). Ny. VI: 476.; *része* van az örökségben; *díjban* részesül. Továbbá: nem vehete *részt* a halálban. Kat. leg. 1240.; *abban* is *részt* vettél. Ny. IV: 166.; százszorosan vesz *részt* mind ebben az ősi világban. Zal. II. é.; oggun neki mond *iovbén* *reszt*. HB.; sokszor volt nával háboruban *része*. Ar. II: 115. | jól élnek az Istenül adott gazdagsággal, kik szükölködő szegényeknek *részt* tesznek benne. Tel. Ny. VI: 163.; köszönöm, vót *részem* benne. Ny. IX: 537.; a szegényeknek *részt* tesznek benne. Ny. VI: 173.

α) A részleges objectum anyag, vagy legalább annak vett egyéb fogalom. Az igők, melyekkel itt leggyakrabban találkozunk: *eszik, iszik, ad, vesz, hoz, válogat, tart, jut* s több elléle. Példák: Juditnac adanae, mellec O, marhainac bizoneitanac lenni aranban es ezüstben es ruhában es minden ag lepelben. Bécsi C. 44.; anuyit adok én földemben. Erd. I: 322.; ađgatoc nekőnc a tő olaitocbam. Münch. C. 60.; a rosszában egynéhányat fellyül reá ad. Pázm. Ny. K. XV: 216.; ne adj eszedben, adj pénztedben. Fal. 928. Ugyanezen ige határozós kifejezéssel: se hozza ne adgy se el ne vegy benne. Zvon. pap. 26.; a mit el athathoth benne. Lev. 27.; adott-e a szegényeknek benne. Tel. ev. II. b.; ha mikor adott benne. Fal. 182. || semmyt az menyey etekben lyctaryomban neky nem ada, monduan nem veez te az en etkembem. Példák K. 15.; az finak... vehoet gyómölleeben. Sám. C. 15.; végy ki az olajban. Ny. I: 90.; margit azzon ezekben semmit nem akar vala venni. Marg. Élet. 57. Határozós kifejezéssel: minden keueset mit vegeu benne. Münch. C. 179. | szerezz *benned* valami esztendőre valót. Fal. 231.; turkál a könyvekben, szerezett *benned* két tár szekerre valót. Fal. 660. || parancolt *buzuban, borban* es *olayban* ne illetni. Bécsi C. 34. || kerlek hogy hoz az *esesegekben*. Ehr. C. 141.; hogy a szőlőnek gyümölcsében hoznának. Kár. bibl.; hoziatoc ide a halacban. Münch. C. 214. Hátározós kifejezéssel: majd mintegy tízeuegyig valót elő hozok *benned*. Medgyesi P. dial. || okosan válogatni *egyben* másban. Fal. 229.; válogat a kendermagban. Pet. 334.; válogat, mint a juhász a pengőbe. Ny. VIII. 326.; válóssz a perocznok legyastagába. Ny. IX: 39.; válogat, mint medve a vaczkorban. Erd. Km. 287.; hollé, akasztófába ném kő válogatni. Ny. V: 372. | mikor választank *benned*. Fal. 446. || S az Amalekiták *juvaiban*, a mi szép és jó volt, magúnaktartá. Pázm. Ny. K. XV: 216. | ha megmarad benne, és másszorra tartatik. Ny. VI: 163.; üsd, míg benne tart. Cson. 291.; egyél, míg tart benne. Ny. VI: 367. | alighogy neki is nem jutott a fekete lébea. Dugon. Etel. | kevésnek jut benne; kinek mi jut benne. Lev. 22.; nekünk is jutott benne. Mik. 49.; kinek mi jut benne. RMK. I: 242. || keveset hadtanak neki benne, de *abban* semmi nem költ. Ny. VI: 162.; egy morzsánit sem hattanak benne. Ny. VI.

162.; tölt a pénzombon. Fal. 10. | J. ellopogatot a költő pénzben. Pázm. Ny. K. XV: 219. | több maradott a kenyérben. Pázm. Ny. K. XV: 216. | ha en nekem kellend eretlen gyewmewlécbem... Pél. 52. | mikor M. országon fogyatkozás vagy a napban. Mik. 62. | nykoron az gyergyaban igen keves volna. Dom. C. 56.: Duna vizében belé töltse. RMK. I: 5. | nemllyek esnek az magban köves felden. Érdy C. 133. | nem sokat nyom a latban. Erd. Km. 257. | Achan Jericho prédájában elrejte holmi aprólékot. Pázm. Ny. K. XV: 216. | és ivó-kútvizében nincsen-e szűksége. Ar. II: 394. | talan ew thebbeth nyerne benne. Lev. 166. | egymasnak kell benne küldözny. Sánd. C. 2. | ha szerencsére kaphtunk benne. Fal. 4. | netalan a szomszedságra osztogussanak benne. Fal. 192. | akármi kiesint megáztat benne és megissza. Ny. VI: 163. | hányat találsz benne, a ki... Fal. 264. | szőlőt ültetsz, de te semmit be ne szűrhess benne. RMK. II: 209.

Ide vonhatók a következők is, melyekben a részleges objectum azon anyag, melyből a viszonyítási subjectum készül vagy áll: tünisben font koronát vetence ő feiere. Münch. C. 68.; towushen czynaltuala olytant. Ehr. C. 27. | az ágakban zerzenek haylokt. Ehr. C. 39. | ... dyznonak bevroben chyualt vevzevel. Marg. Élet. 63. | aranyban gyártott képed. Kat. leg. 2929. | hoziatoc ennekem zappanban gartot kesseget. Bécsi C. 169. | vőu egy font nardosban (a Vinkler C. ben nardosba) alkotott nömös kenetet. Ny. I: 90. V. ő. tanulj, ha azt akarod, hogy ember legyen benned. Dees. ad. 164.

A következőkben anyagnak tekintti a nyelv az időt is: sokat veszteget a drága időben. Fal. 272.; asszonyom, nem volna jó, míg időnkben tart, ölelni. Cson. 302.; az időben többet meg nem nyerünk, hanem a mit jó eselekedetekben költünk el benne. Ny. VI: 163.

Az első sorban anyagra illő részhatározói kifejezést a nyelv testi és szellemi állapotokra, sőt eselekvésekre is átviszi. Példák: örök dyősegeben aiaudokoztas. Apor. C.; es valakyben az isteny zeretobben semmy nynchen. Cóna. C. 48.; találunk a hamis virtusban nem különbben, mint a rossz pénzben eleget. Fal. 38.; ezeknek nem jutott a végső grátiában. Fal. 54.; hogy örömeben ne maradjon hiány. Lehr. 463. (v. ő.

nincs semmibe hiány. Tsz.); nem akarok a vigasztalásokban többet elé hoznom. Ny. VI: 162. | a gyönyörűségekben ne zabálj. Fal. 575.; én kínomban te semmit nem is tudsz. Zr. XII: 14.; jut nektek is a szenvedésben. Pázm. Ny. K. XV: 218.; semmi szín sem volt már a színében (t. i. egészsége színéből). Pet. 330. Elliptikus: elő számlál egy falkát azokban, melyeket szenvedett. Ny. VI: 162. | mihelyt evésben és ivásban jóllakott. Ar. III: 345.; módot talál a szabadulásban. Pázm. Ny. K. XV: 219.; vagy császár... talál haláloban, okvetetlen módot bosszúállásában. Zr. XII: 80. Ide vonhatók a következők is, melyekben a szellemi és testi eselekvés helyett annak eredménye van jelezve: hogyanem mint Isien szavába csak egy íge is a földre esnék. Ny. VI: 163.; kevesebbet nem hall az én szómban. Pázm. Ny. K. XV: 216.; tanácodoban nekem ne adgy. Illyef. Jeph. 26. | jusson a többinek is a beszédben. Fal. 188. | a Sz. J. teteminél lött csudákban annyit számlál elő... Ny. VI: 163.; sommit az Isten törvényében (v. ő. parancsában, parancsából; szavából) meg nem tartanak. Ny. VI: 163. | muzsikába mój lesz módom. Ny. I: 373.; az ő dolgaiban mostan tégyen félre. Ny. V: 275.

β) Az objectum egyedi (egyéni) fogalom, melyet a viszonyítás az egyedek csoportjához, vagy neméhez képest résznek vesz. Míg az előbbieken a -ben ragnak igazi értelemben a -ból, ezekben a közül felel meg. Példák: ne válogass annyit a leánba. Vadr. 195.; az fiukban nem bírt tenni választ. Ar. II: 135.; válassz a legények színébe, javába. Tol. sz. 60.; válassz egyet a haragos fúriákban. Zr. I: 20.; bel nem válogatnék gazdag völegénybe. Tol. sz. 10.; az ökrökben válogatva nem adhatunk. Ny. VII: 320.; ez a legény mit válogat a lányból. Ny. II: 335.; válogat a ménes lovában, válogathat benne, van elég. Ar. | pogány törökben tehetsz kárt nagyot is. Zr. XIII: 94.; nehogy a jószágban kára megint esnék. Ny. V: 311.; abba síncsen semmi károm. Ar. I: 285. | nem is vallana kárt benned. Ny. VI: 404. | ördögben is legrosszabb a sánta. Erd. Km. 314.; gyerekbe se jó a kisei. Ny. III: 177.; kövér emberben ritkán látsz bölcsét. Erd. Km. 247.; a pogán népekbe 20,000 meg holt vala. RMK. II: 79. | míg a farkasba tartott, addig... Ny. VIII. 251. | 22 ezeret levágának az

Israel fiaiban. Pázm. Ny. K. XV: 216.; sokat megejtett a dá-
mákban. Fal. 171.; nem adnak az gyermekben ő feleségeknök.
RMK. II: 210.; vón (vón) az asszonyokba és az leányokba
nehányat. Ny. I: 90.; mit haborgacz enghemet az en hyweymba,
Érdy C. 251. Elliptikus: nékik az ott állókban hallván. Ny. I:
90. Határozós kifejezéssel: né lelesseek ty *bennetek* anagy ty
kevtetevk. . . . Corn. C. 282. | kelnek fel egy keuesen az ky
othon volt beuek. Lev. 168. | sokat *bennék* megfogóuak. RMK.
I: 291.; sokat *bennék* levágának, u. o. | sokakat el hagyván,
koveset el mondog *benne*. Marg. Élet. 114. | kilenezuen het
ezer adaltatek el ő *beneek*. V. 100.; koldoloc né válylyauak
bennec. Borp. 86.; ezért öle meg *bennec*. Szkr. 25.; O. Martel-
lus Turon városánál 375 ezért vága le *bennék*. Pzk. 436.;
. . . . kit felakasztottak *bennék*. N. Szabó F.; esett el *bennék*,
mintegy hatvanig való. Kár. 61. a. 11.; lehetne nevezni *bennük*,
. . . Fal. 356.; vágunk le *öbennék* kétszer két ezeret. Zr. V:
16.; félre vonták magukat, azért nem találunk *bennék*. Fal.
350.; esmérek *bennék*, a kik. . . Fal. 80.; a kit *bennék* felta-
lálnak, . . . Fal. 875.; kit meg nem ölnek *bennék*, . . . Mur.
III: 82. | a sok közül egyet megkapa *bennék*. Ny. I: 90.^{*)}

7) Legmagasabb fok a részhatározós átvitelnek, midőn a
viszonyítási praedicatum szellemi működést,
(értés, tudás, felejtés, stb.) fejez ki és az objectum is valami
szellemű, vagy hozzá tartozó fogalom. Példák: kezdeneek hal-
gatny, meg erteenek *benne* huat sypolás vagyon. Érdy C. 564;
semmit nem ért vala *benne*. Ny. VI: 162.; semmit *abban* nem
értettek. Pázm. Ny. K. XV: 217.; ők *ezekben* semmit sem
erteneek. Münch. C. 153.; én legalább ismertem *azokban*, a
kiket. . . Fal. 319. | nem tudván semmit a *dologban*. Mur. I:
r.; tudós az ott való uraknak *dolgában*. Mur. III: 86.; . . .
hogy tudósabb legyek a *nyelvben*. Mik. 11.; ki *miben* tudós,
abban gyanus. Km. Ny. V: 517.; *abban* gyanus, *ebben* tudós.
Erd. Km. 165.; Isten tud *dolgainkban*. Pázm. Ny. K. XV:
219.; az ember ném tudott a *dologba* semmit. Ny. IV: 37. Ha-
tározós kifejezéssel: semmit sem tud *benne*, . . . Fal. 755.;

^{*)} Ez értekezés kiadása folyamában jelent meg Tömölgy Gyula jeles
értekezése a „*bennük*ket, *bennetek*ket” kifejezések eredetéről, melyeket az
ittén felhozott szólások alapján magyaráz. (L. Budenz Album 149. l.)

semmit sem tudok *benne*. Fal. 131.; de mit tuez te *benne*? Ker.
leg. 78.; ország világ tudós *benne*. Ny. I: 129.; gyanus vagyok
benne. Ny. II: 271. | semmit nem érez vala *benne*. Marg. Élet.
179. | sokat felejt el *bennék*. Fal. 273. | egyet sem hisznek
igazán a bit ágaiban. Ny. VI: 163.

b) Okhatározó -ben.

A -ben-nek okhatározó jelentése voltaképen az állapotha-
tározó értelemnek egy további fokú átvitele. Valamennyi ide
tartozó esetben ugyanis a ragos objectum a subjectumnak álla-
potát (vagy egyéb ezen főfogalom alá csoportosuló viszonyát)
jelenti, úgy hogy ennek alapján az okhatározó -ben-t akár állapotha-
tározónak is lehetne vennünk. A különbség a kettő között esu-
pán a viszonyítási praedicatumban van, mely itten mintegy ered-
ménye, következménye az objectumban jelzett állapotnak, úgy
hogy e szerint amaz állapot a praedicatum okául tűnik. E két
mondásban, pl.: az anya bánatban él¹ és az anya bánatában
meghal a subjectum (anya) egyformán benne van az objectumot
alkotó állapotban (a bánatban). Másiképen áll az ügy a praedi-
catummal; mert míg ez amott (él) csak egyszerűen összekap-
csolja a viszonyítás alkotó elemeit, azt fejezván ki, hogy a sub-
jectum a praedicatumban foglalt működést tényleg végzi (az
anya, midőn a bánatban van, él); itt a praedicatum működése
követi az objectumban jelzett állapotot, a subjectum a nevezett
működéssel tényleg nincs meg az objectumban (az anya, mi-
dőn meghal, nincs már a bánatban.)

a) Az okot jelző objectum szellemi vagy
testi állapot. Példák: félre esik haragjában. Ny. II: 37.;
haragiba ötöt tömlöbe vetette. Kaz. C. 30.; elbúsul. . . és
ügrik haragban. Zr. XIII: 25.; fő veszett dühében; haragod-
nak nagy voltában. . . Lehr. 254.; vak tüzedben véreidet, ma-
gadat tiportad Berzs.; sirtak haragjokban. Dor. IV. k. | rágja
az ajakát a Harag mérgeben. I. r.; mérgeben a nyelvét is hányja.
Ar. III: 377.; eszi mérgeben a lyukat. Ar. I: 357.; maj meg-
pukkant mirgibe. Ny. IV: 279. | felelembe ethketh veszen vala.
Peer. C. I.; atyaffyatol való felelezen fwtot. Érdy C. 387.;
lóláb, suttogja felelemben. Ar. I: 316.; nem tudott hova lenni
felelemben. Népk. gy. I: 439. | kiki maga szívében búban möz-

dult meg. Zr. VI: 102.; fejét búvában balra hajtá. Lil. I. k.; felkaczagok búmban, és dühömben sírok. Ar. I: 158.; így vesző-dék Miklós nyers, haragos búban. Ar.; míg végre bújában össze nem roskadott. Pet. 213.; szíve búbánatban összefacsarodik. Ar.; míg a szíve bánatában megreped. Pet.; nem tud hova lenni búvában. Km.; kár a szóp asszonyrak búba megvő-nülni. Népk. gy. I: 73. | ijedtibe majd megcsábult. Ny. IX: 557.; ijedtibe nem tudta, mitevős legyen... Vadr. 414. | gondviselő angyalunk elfordul keservében. Fal. 550. | szomorúságokban elfakadtak sírva. Pet. | elkeseredésében mi telhetett tőle. Pet. | összetekergődzik kínjában... Zal. III. é.; kínjában lefőküdt. Vadr. 400. | zoegyenseghoben nem mere be menay. Érdy C. 562.; a szegénység szégyenében nem tud mit tenni. Fal. 25.; majd a föld alá hajt szégyenletében. Népk. gy. I: 395. | fyanak szeretetiben fel gerieduen. Kaz. C. 10.; szerelemben megölelem. RMK. I: 14. | örömben ol fakad syral. Kaz. C. 181.; alig bírja magát örömben. Fal. 16.; örömben sír, ujjong; itten örömben Zr. könyvet hullat. Zr. IX: 32.; nagyot íszik örömben. Ny. II: 37. | tyzteltetyk ev bevlehessegeben, ezbevn vagy ezbevl. Horv. C. 88. | te Igassagokban zabadoh meg engemet. Horv. C. 10. | az ő vitéz szemek bátorságban villámuak. Zr. XV: 9. | felfakadt sebembe szinte meghalok. Lil. III. k.; nehéz sebden vére elfoly. Ar. I: 305.; talpok... ég eleven sebden. Ar. I: 17.; mély sebében összeroskad. Vadr. 282. | az cseh kyal megfogattathék zent m. azzonak zepsegeben. Marg. Élet. 28. | lata thawol egh zomywsagban lehó farkasth. Peer. C. 74. | megholtanac a mentől gonozb serelmecben es chsegeben... Bécsi C. 101.; tehévnágó hídhoz megyen koplálásban. Hosv. Lehr. 303.

Íde tartoznak a következő szólások is, melyekben az okot képező szellemi működés helyett annak eredménye van véve; meg nem zeplevsevl sem bezedeuel, sem gondolatyaban. Horv. C. 77.; megzomorodev ez igeben. Münch. C. 91.; vidula öccse tanácsában. Mur. III: 67.; byrta vala a scolát egyhazy teorvenben. Dom. C. 32.; M. törvényében mindkettőt megölelék. RMK. II: 88.

β) Az okot jelző objectum cselekvés. Példák: fáradtak inai a nagy hogyhágásban, de megújulának a

jó hírhallásban, mint nyári fű lágy harmathullásban. Mur. III: 245.; a sok forgatásban össze is van az szaggatva már. Pet. 209.; elszakadt a esizmám a nagy keresésbe. Népk. gy. I: 31.; nagyó éfaradtam a sok verisékbe. Ny. VI: 187.

Talán ide vonhatók a következő kifejezések is: kicsiben mult, kevésben, abban, ebben mult, melyeket az alábbiakkal együtt elliptikusoknak vehetünk, t. i. e helyett valóknak; kevés dologban mult (kevés dolog volt oka, hogy elmult) stb. Példák: megtudván, hogy miben mult el a házasság. Mik. 122. | Daniel megvedec ezekben (t. i. a dolgokban.) Bécsi C. 149. | abba' nem fő a fejem. Lehr. 22.

γ) Tárgyat, vagy anyagot jelentő fogalmak is szolgálhatnak az előbbieik mintájára okhatározókul, p.: többen halnak borban, hogysen a tengerben. Erd. Km. 48. (borban: bor miatt). Hasonló kifejezések: hát a esillagokban a ló meg-megbotlott. Ján. 12. (a esillagok okai a botlásnak); bukdosnak egymásban a széles tor-nácson. Lehr. 222. (egyik a másik bukásának oka); bukdosik egymásban sok fekete árnyék. Ar. II: 257.; megütötte fejét a pünce gádorban. Lehr. 325.; megroppant nasziadod az álnok szikla fokában.

c) Eszközhatározó -ben.

Az átvitelnek ugyanaz a módja, mely a -ben-nek okhatározói használatát létesítette, hozta létre az eszközhatározó jelentést is. Itt is csak abban áll a különőség, hogy a praedicatumot a subjectum és objectum (állapot vagy térbeli fogalom) egymáshoz való viszonylása által keletkezettnek gondoljuk, mi által az objectum a praedicatumnak (mint eredménynek) létrehozó eszközéül tűnik fel. E mondatban p.: megnyomorít téged az úr isten nagy inségben, a megnyomorítás az által, mintegy annak eszközével keletkezik, hogy a subjectum az inség állapotában van. Ok és eszköz egymás alá rendelt fogalmak, az eszköz egyik neme a létesítő oknak, miért is a kifejezésükben tapasztalható átviteli rokonság természetes; v. ö., hogy a miatt okhatározó a régi nyelvben tisztán eszközhatározó volt s etymologice is egyezik a mi által (miált, miáltt, mián, miá) kifejezéssel.

a) Az objectumban jelzett eszközállapot, vagy eselekvés (illetőleg ennek eredménye). Példák: megnyomorít téged az Uristen nagy inségben. RMK. II: 208. | szemtelenségben rajtam ki nem fogytok. Arist. 33. | ártottam néki kis téhetségemben... és minden erőmben. Zr. VI: 40. | mit nyert a halálban és mit voszte bennem. Ar. II: 465. ; te benned elvesztettem mindent. Gyal. | a sarkán, mely a fratereket latásban benyelt vala... Dom. C. 40. | rajtam a hízelgésben ki nem fogsz. Arist. 61. | zabadoch meg te űdauidban (csodatétellel). Bécsi C. 130.

β) Az objectumban jelzett eszköz valamely tárgy, anyag, testrész s több efféle. Példák: nyert, mint Bertók a csikban. Fal. 920. | mosgyanak meg az éjjel hulló harmatba. Vadr. 404. || tancokat vezetven kirtőcben es tympanomocban. Bécsi C. 11. ; enecletoc istennec cimbalamocban. Bécsi C. 44. | meg oltalmaztatom te zarnaduk fedelében. Apor. C. 7. || zabadoch meg te kezében. Bécsi C. 79. ; sok vitézem mult ki már kezében (v. ő. keze miatt [t. i. által] hal. Lehr. 274.)

Ide vonhatók még a következő elliptikus kifejezések: a ki kovésbe játszik (kevés anyaggal, eszközzel), valóban játszik; sokba (t. i. sok dologgal) megbántottak, sokba csufot tettek. Dor. II. k. — V. ű. a -ben eszközhatározó használatára nézve e mondatot is: kie inodnak meinek madariban (t. i. madaraival). Bécsi C. 104.

3. -ben mint véghatározó.

Ha a -ben relative legtermészetesebb állapothatározói átvitele ismét tovább fejlődve az eredet jelentéskörébe esopot által, nem űtközhetünk meg rajta, hogy a képes kifejezésekben oly kifogyhatatlan nyelv véghatározó értelmet is teremtett viszonyzóeskánkunk. Hiszen alapjelentésétől a vég sem esik távolabb, mint az eredet. A -ben véghatározói szerepének főképen egy kiváló neme van, melyet — mivel azon tárgyat jelöli, melyre a viszonyítás praedicatumra vonatkozik, illetőleg irányúl — tárgyhatározónak nevezhetünk. Értelme szerint a -ben o használatban a tárgyraghoz áll legközelebb (pl. hisz valamiben = valamit; esodálkozik valamiben = cso-

dál valamit), melytől csak abban különbözik, hogy az általa jelölt objectum nincs oly szoros viszonyban a subjectumhoz, mint amannál. Hogy miképen keletkezhetett a tárgyhatározó értelem az állapothatározóból, következőképen képzeljük. Többször tapasztaltuk már az átvitelnek olyan módját, hogy a nyelvbeli kifejezésben az objectum a subjectum szerepét veszi fel és megfordítva; itt is felvehető ezen eset, mert midőn azt mondjuk: „hitem van valamiben, hiszek valamiben“ voltaképp ezt fejezzük ki, „valami van hitemben, hívó állapotomban.“ Így tehát a tárgyhatározói értelem a praedicatum minőségétől függ, a mennyiben az csak akkor állhat be, ha az állapot alkalmasan a praedicatum tárgyául (nem pusztán a viszonyítás objectumául) is tekinthető. S csakugyan azt tapasztaljuk itt, hogy a praedicatum gyanánt szolgálható fogalmak száma korlátolt. A fontosabbak ezek: hisz, bízik, reménykedik, csodálkozik, örvend, gyönyörködik, diesekszik, könyörül, ismer, hazudik, esalatkozik, segít. A -be-nek ugyanilyen használatára nézve l. 71 l.

Példák a -ben tárgyhatározói használatára: hynec owbenn. Érdy C. 125. ; hiszek Jézusban, Krisztusban és az xiztől születettben. Kat. leg. 2756. ; abba hitelt adok; benne való hitem; az hit menorzagba nem lezön. Til. C. 6. | én is kezdtem ígért hűségében bizni. Népk. gy. I: 122. | P. fijamba is héjába reméncödtem, benne is egy kűsnyég megcsüt a roméncségöm. Ny. IV: 175. ; nykeppen remenkettevuk te benned. Horv. C. 23. | csodálkodék esászár abban. Kat. leg. 3307. ; (külömben: valami-a csodálkozik) | nem biztunk mi erősségünkbe, sem kedig fogyverünkbe. RMK. II: 71. ; ki istenben bízik, nem esalatkozik. Km. ; vakmerőn bizni az istennek őrghalmasságában. Fal. 530. ; bizok istenemben. Ar. III: 327. ; nem biztunk csak az egy istenbe. RMK. II: 73. ; ninesen bizodaluk önekik semmiben, csak abban ki függött az ő körösztiben. Zr. XIV: 48. ; byzattya vala ewkot a kereztien hytben. Érdy C. 436. ; P. húzott az istenek segítségében. | ces erwend en lelkom on ydwessoges ystenemben. Apor. C. 135. ; nem örül az isten büntetés vesszében. Zr. XIV: 63. az tigris nem örül úgy véres prédában. Zr. II: 101. ; kedve telt a drága küldeményben, fegyverekben, mémben. Ar. II: 413. ; evrevlevk es vígadok te benned. Horv. 25. ; örölnecc ő

záletetete. Münch. C. 107.; öröltenee te romlásodban es
 te esesedben. Bécsi C. 108.; az ew zyleteesseben ewrülnek.
 Érdy C. 344.; de nem örüle sokat szabadságában. Zr. XIII:
 99.; v. ö. ewrül azon: gaudet super eam. Jord. C. 410.; az angelok
 avrevlnek embery nemzetnek meg váltasarol. Cr. 95. | gyönyör-
 ködtünk az keresztény vérben. Zr. XIV: 63.; gyönyörködenee
 az ő kezeknee alkotmányában (et laetabatur in operibus manuum
 suarum.) H. G. u. h. 4 | dícekedik vala hatalmában és díce-
 segeben. Bécsi C. 11.; megalázod ő éreieben dícekedőket (de sua
 virtute gloriantes humilias). Bécsi C. 22.; ha az keresztflában
 dychekődöl. . . . Érdy C. 377.; abban dícekednek, a mellyben gu-
 nyolja ő nagyságokat. . . Fal. 259.; es te benned dychekődhes-
 sem. Kriza C. 74.; mikoron látnája, hogy dícekedőnek a kő-
 nokban. . . . Debr. C. 179.; abban dícekedik, hogy . . . Fal.
 380.; nem akara ew hatalmasságában dychekődny. Érdy C.
 109.; ne dyczekődgyeek se az kazdagh, ew kazdaghságában,
 se az erőss ew éresseghében, stb. Érdy C. 109. | má kegetlén-
 seginkben te köndörölz. Apor C. 11.; a kikben könyörült Isten.
 Pázm. Ny. K. XV: 218. | a férfiúban fejedelmére ismeré.
 Tompa.; a barátban Toldira ismerne. Ar.; kire ismert J. ebbe
 a banyába. Ján. 22.; e kövekben Isten kezére ismervén. Ar. II:
 391. | ki hazud mindenben. Zr. V: 33.; abba pedig hazudik.
 Népk. gy. I: 118. | szavaidban kétes nem lehetek annak. Mur.
 III: 146. | erdeg semyben meg né ehalhatta volna. Érdy C.
 90. || pápista királyokbann is akadoz Matkó. Matk. b. 445.; ne
 akadozun kész akartva mondásunkban. Zv. N. 242. | fogadni
 mernék a fehér lovamba. Ar. III: 210. | te segíts hajomba.
 Ar. I: 272.; segődélmét teeg nyomoroságaimban, dolgaymban,
 betegsegimben, zöksegimben, zorgalmatossagimban, banatimban,
 Kr. C. 30.; segely az zolgalatba a zvyz mariaanak. Corn. C. 79.;
 magat semibe nem segíthety. Kaz. C. 2.

Ide vonhatók a következő példák is: az zeghódseg meg
 lewn egy napy penzben: conventione facta ex denario. Jord.
 C. 415. (itt a szegődés tárgya az egy napi pénz); megzegődnen
 . . . eg esti penzbe. Münch. C. 59.; zeghódest teween egy napy
 penzben. Érdy C. 130.; egy napy penzben zeghettel. . . u. o.

Ugyanesek véghatározói (ezél) kifejezéseket látunk a kö-
 vetkezőkben, melyekben az objectum a subjectumnak rendelte-
 tését, szerepét fejezi ki: küldött ajándékban egy orgonát, Mik
 198.; mig az hit lelkünkben hover, csak ajándék névben va-
 gyon. Fal. 543. | hanem a mit nyujtok hálámnak fejében. . .
 Ján. 16. | hogy járt a bérében kapott dióval. Népk. gy. I:
 377. | robotban tánczol. Ny. IV: 384.; pályáját is a nap csak
 robotban futja. Ar. I: 248. | vagy büntetésben én vitéz fejemet.
 Zr. XI: 27. | miért kellene 4 pénzben kelni a polturának. Ny.
 X: 270. Ugyane kifejezés a -be ragnál is előfordul, melynek
 természetével jobban is egybe fér, (v. ö. én annak adom ese-
 rébe szívemet. Dor. III: 2.; fogaggya el tülem ajándékba. Ny.
 IV: 375. stb.; l. 70. l.) Minthogy a közkiejtésben a -ben és -be
 amúgy is váltakozik, föltehető, hogy a fentebbi szólások egy
 része (pl. küldött ajándékban egy orgonát) voltaképen szintén
 a -be ragnál keletkezett.

B. A -be ragnak átvitt értelmű használatai.

I. -be mint véghatározó.

Valamint a -ben-nél a ,térben levés, nyugvás'-féle alapje-
 lentést az átvitelek közül leghívebben az állapothatározás tük-
 rözi vissza, épügy a -be-nél is a véghatározó értelem az, mely a
 ,tér belsejébe való irányulás' alapfogalmából legtermészeteseb-
 ben fejlődött. A -be eredeti jelentésének egyik főjegye az a
 pont, hová a praedicatum működése, vagy viszonylása irányul;
 ha e pontot a subjectummal a praedicatum által egy vonalba
 kapcsolva képzeljük, akkor e vonalnak egyik részén a subjec-
 tum mint kezdet, az objectum mint vég tűnik elénk. Az
 objectum fogalmának különböző átviteleiből támadt a vele
 kapcsolatos végfogalomnak is többnemű átvitele. Ha az objectum
 állapotot, vagy ezen nevezet alá foglalható másnemű közelálló
 fogalmat (milyenek: a cselekvés, alak, mennyiség stb., vagy az
 állapotot folyamatosnak képzelve a ,mód' is) jelöl, a véghatá-
 rozó a speciális ,állapotba való irányulás' jelentést
 vesz fel. Ha az objectumot nem vesszük térben és időben ter-
 jedő, sok részből alakult egésznek (állapot, mely a térnek és
 időnek átvitele), hanem úgyszólván csak egy matematikai

pontnak, mely felé (tehát nem melybe) a praedicatum működése irányul, még pedig mintegy vonzatva, a végtfogalomból a szorosabb czél fogalma keletkezik. Ha továbbá az objectumot a praedicatum működéséhez viszonyítva passiv szerepének gondoljuk, azaz olyanak, melyre a subjectum ráhat, a nélkül, hogy e ráhatásban az objectumnak is valami része volna, a vég-határozónak tárgy határozói átvitele támad.

a) **-be** mint az állapotba való irányulás jelölője.

Itt mindenekelőtt érdekes lesz felemlítenünk a következő pár szólást, melyekben az állapotot jelentő objectum még valóságos térfogalom. Ilyenek: hírét, nevét felebarátodnak helybe (t. i. eredeti helye szerint, helyes állapotába) hozzad. Pázm. Nyk. XV: 371. és 318. | a tüzés istennyila vízi végbe (t. i. bevezetett állapotba.) Ar. III: 357.; s miket vitték végbe felforrrott mérgekbe. Dor. 2. k. — A többi idetartozó használatok a következők:

a) Az objectum, melybe a praedicatum működése irányul, testi vagy szellemi állapot. Példák: terőhben esik az királyné asszon. Érdy C. | fiait halálba bééjté. RMK. II: 62. | felséges állásba tészik termeket, valódiába szedik férfú képeket. Dor. II. k. | halálos sebben esék. Mik. II: 20. || egyet kértek, kettőt adtam, szerelembe bolondultam. Erd. II: 82.; szerelémbe habarottak. Vadr. 396. | az erek ystemek haraghyaban ne essewnk. Érdy C. 358.; a királ haragba geriede. Bécsi C. 90.; | azután teremédnek esél fokságába. RMK. I: 163. | az ev anya keetsegből esueen az ev meg gyógyulasarol. Marg. Élet. 140.; | pogansaghuak bynecben eyty ennen maguat. Érdy C. 365.; mene bynecben es gonozsagban wagyok wetethwen. Török C. 156.; essel bevnreyl beynben. Corn. C. 162. | kedvodbe fogadván, jót is tészel véle. Fal. 528. | nem mégyen feledékenységbe dolga. Fal. 558. | nehéz olyan emberen segíteni, kiben a vétek szokásba ment. Fal. 553. | életemet gyászba borítottam. Erd. I: 26.; szívem gyászba öltözik. Erd. II: 33. | az isten gondba vészí üdvességedet. Fal. 516. | nagy bódogságba hejhezette. Vadr. 405. | ennen magal yoban (t. i. jó állapotban) foglallya. Érdy C. 117.; jóba foglálja magát. Ny. VIII: 224. | vezesse vvt paradicum nugulmabeli. HB.; este van, este van, kiki nyugalomba. Ar. I. 206.

Az állapotot jelző objectum a következő szólásokban elvont értelmű szó, melynek alapszava arra a személyre vonatkozik, kinek állapotáról szó van, (pl. rabság = a rab állapota): látván, hogy rabságban kell esni. Mik. 13.; szabadságunkat az ördög rabságába kötelezzük. Fal. 539.; az én galambomat most viszik rabságba. Népk. gy. I: 32. | paradicsomi madárral kívánczozott atyafiságba lépni. Fal. 284.; jó atyafiságba gyöttek. Ny. VIII: 138. | öltözék szerelmedért bizony emberségbe. RMK. I: 163. | gyilkosságba estem, lettem bujdosóvá. Ar. II: 33. — V. ö. tássba (társaságba) állottunk (Ny. IV: 176.) és orosz omz nepemelz el nyumaz ó átment a kereskedőbe (t. i. k. állásba); uruz na roczu vendégbe (vendég állapotba, vendégül) menni.

β) Az állapotot jelentő objectum szorosabbban eselekvés (testi és szellemi működés) értelmű. Példák: eltekintek arra, csak látogatóba. Ar. III: 299.; szögyen fejében bujdosóba indul. Fal. 285.; nyargalóba bocsát (=szabadon ereszt). Ny. XI: 134.; síróba kél mind a két látó szeme. Ny. IX: 132. | kötörvén hangos lahótába. Tol. sz. 44.; lesbe álltam. Pet. 254.; vedd tekintetbe. Fal. 549. | nem adta mozdolatba en lábaimat. Apoc. C. 12. || tagadásba vette a dolgot. Ny. IX: 521. | zendülésbe hozott minden dómát. Dor. IV. k. | méltó dolgokat végy arányzóba. Fal. 580. || belé ne öld a játékba értékedet. Fal. 603. | midőn a színészembe beavattatám. Pet. 164. | szívesen szolgálatomba fogadlak. Népk. gy. I: 380. (V. ö. e viszony jelölésére nézve: a paraszt lány, ha esküvőre megy. Ny. III: 321. | most is gyülekeznek ország gyűlésére. Ján. 21.; lovam lába indulásra, rózsám szája búcsuzásra. Népk. gy. I: 84.)

Ugyancsak eselekvést jelent az objectum a következő szólásokban is: merre meddig mentek? harcra háboruba. Ar. II: 8. | piros esizma láncza való. Erd. Km. 70. | ugy mentek a hadra, mint lakodalomba. Ny. V: 342.

A következőkben a eselekvés helyett az objectum annak eredményét jelöli (szó a szólás helyett, tisztség a hivatadoskodás helyett stb.): szóba jut (=szólás állapotába jut); szóba hoz. Ny. VIII: 227.; hírbe hoz; hogy koverő szóba az embert. Ny. VIII: 213.; beszédbe állt vele. Ny. IV: 280.; nem es áll szóba

minden hitván gyalog emberrel. Vadr. 359. | határos szomszédink szidalmaznak, beszédbe költünk mind azoknak. RMK. II: 72. | Fr. szakács perbe szállván a dajkával. Dor. II: k. | az istenek törvényszéke előtt kemény kérdésbe fog menni. Fal. 286. | naponként Veszély hág nagyobb tisztékben. Mur. III: 414. | szövetségbe lépik vele. Fal. 579. V. ö. a csavargó lélek mindenbe (t. i. minden dologba) ártja magát. Fal. 573.

Id vonhatók a következő példák is, melyekben a cselekvés helyett átvitelesen szintén az eredménye, illetőleg szorosabban külső jelle van megnevezve (könny a sírás h.; lág, füst az égés h.): könnybe borult a szeme; könnybe lábadt a szeme; könnybe lábbog a szeme. Lehr. 115. | füstbe megy. Erd. Km. 153.; mind füstbe boesátja, az mennyi kincse van. Zr. XV: 12. | nem volt ám valami hamvába holt gyerek. Népk. gy. I: 396. | tűzbe, lángba borult az egész napkelet. Dor. IV. k.

Végül talán e csoportban vannak alkalmas helyükön az efféle káromkodó kifejezések is: ejnye, hogy a köben fütta ugy meg a szél. Ar.; ejnye, gazduram, a kőbe; hogy a csudába, hát a szép barátság?; hogy a nyilába tudsz aludni délbe; hogy a pokolba felednélek így el? Lehr. 360. | ugyan hogy a menykőbe, a gutába. Erd. II: 201. E kifejezések mindenesetre elliptikusak, melyeket ily módon rekonstruálhatnánk, pl.: hogy a nyilába tudsz aludni délben? = hogy (kérdészőeska, = hogyan?) — az isten nyilába juss (v. jusson a dolgod) — tudsz aludni délben? Itt pedig 'nyilába' a nyíl pusztítása, működése helyett van mondva.

γ) Az objectum alakot jelent, tehát egy speciális jegyét az állapotnak. Példák: búzát kötöttem keresztbe. Erd. I: 96.; kérésztbe teszi a vonót. Ny. IV: 522. | karikába veszik, elfogják az útját. Ar. II: 162.; a lányok karikába ának. Ny. V: 43.; körben karikában zendült magas ének. Ar. (V. ö. esik eső karikára; de a veszett állat karikára forgott. Ar.); mikor kocsisunkat négyen körbe vették. Dor. IV. k.

Idé sorozhatók a következők is: szép leányok szednék, bokréfába kötnek. Erd. I: 6. (v. ö. das getraide in garben binden = kévébe köti) | gyúrj össze minden köznyvet gömböcsebe. Arist. 21. | láncazu fízni most szeretném. Lil. III. k. | a bot eperszembe törte őket. Ny. VIII: 185. | ráncazu szedni a ga-

tyát. Erd. Km. 156. (V. ö. ráuezza szedi szemöldökét. Népk. gy. I: 55.) | énekebe (az ének is alakja a hangnak) minap az ki ezt bészörz. RMK. II: 271. | én téjiversbe foglalom érzékeny éneked. Lil. III. k. | lajistromba szedni az új menyecskéket. Dor.; | öltözetjét rendbe hozza. Ar. I: 315.

δ) Az objectum minőséget jelent, szintén csak egy speciális jegyét az állapotnak. Példák: haja immár őszbe borulván. Arist. 40.; . . . egy őszibe esavarodott öreg asszony ül. Népk. gy. I: 383.; fejérbe fordult nagy szemét ő rája szegzi. Ar. I: 136.; a világ sötétbe öltözödött vala. Ján. 8.; a csillagok feketébe öltöztek. Abafi szpdl. 66.; | ki fordeita tengert zarruzba. Apoc. C. 12.

ε) Az objectum mennyiséget jelent; ez is egy speciális jegye az állapotnak. Példák: os rezecebe osztac zazaeba es ótuenecebe. Münch C. 82. | az egész seregét csoportba hivatja. Zr. XV: 1. | pogány török testet magas halomban hány. Zr. III: 101. | az udvaromon kaszajba rakd. Vadr. 396.; leszálla seregbe a sok madár. Ny. VIII: 230.; rakja kend három csomóba. Népk. gy. I: 465.; szakasszuk háromba. Ny. IV: 288. | egybe ragadának, mynth ha egybe fontnak vona. Érdy C. 445.; egyben házaskodik; egyben esküsznek. Ny. VI: 359. V. ö. itt ezeket is: a tékozló fiu annyiba juta, hogy . . . Pázm. Ny. K. XV: 364. hagyjuk abba (=annyiba), jobb lesz, már fáradt vagyok. Pet. 316.

b) -be mint módhatározó.

A -be ragnak módhatározó alkalmazása csak pár szóásra szorítkozik, mi magának a módnak fogalmából és a -be értelméből magyarázható. A -be-nek ugyanis itt a módba jutást, módba való irányulást kellene kifejeznie; már pedig a mellett, hogy az ilyen kifejezésre aránylag nem sokszor nyílik alkalma a nyelvnek, könnyű fordítással elkerülhető, azaz módban levésével adható vissza. Ha pl. kocsisom sebesen hajts az akarom, hogy hajtsának módja a lassúba térjen által, elég ha azt mondom: hajts lassúba (nem pedig: lassúra). Azután meg a bensőségi ragok speciális jelentésüknél fogva sem legalkalmasabbak a mód jelölésére, mely inkább a felülettel, mint a bezárt térrel

van analogikus viszonyban. Mindamellett kifejlődött a *-ben*-nek is ilyen használata, minél fogva kis körben a *-be*-re is átszár-mazhatott, hiszen az „olyan módon teszi” mellett így is beszélünk: „olyan módra teszi.” — Az itt felhozható adatok a következők: be sok esőket raktam rája, kit hiába, kit hasznába, kit a szívem fájdalomába. Erd. II: 22. | kit halálba (halálosan) szerezünk. Ny. VIII: 214. || olybá (olyanul, oly módon) képzelem ottan kuczorogva, mint számarésikót. Arist. 215.; olybá veszem, mint a kutyaugatást. Km.; olybá képzelem, olybá veszem. Ny. III: 423.; olybást tartásatok. Lehr. 222. (V. ö. annyivá van, hogy már beszélni se tud, annyivé van-e.)* || ember számba (ember módjára) venni; katona számba való (v. ö. számba se veszi); vagy pedig elliptice: istent, embert ő semmibe (t. i. semmi számba) nem vesz. Zal. II. é.; kevésbe vette; sokba, nagyba veszi; annyiba se vesz engem; kutyaiba se vette. Lehr. 42.; így rimánkodott az, de kevésbe vette; sokba vevné, ha meglátogalnád; ez egy hibáját nagyba nem veendi. Vörösn.; ha még csak az ujját: azt kicsibe vevné. Ar. (v. ö. az adott kezes szót oly kevésre nézi. Ar.; az egész játékot kevésre becsüli. Ar.) Meg kell jegyeznünk (s egyúttal pótlékul a *-ben* módhatározói használatához), hogy ezek mellett ilyen szólások is előfordulnak: elmegy egy közember számban. Ar. II: 66.; minap is holt számban vitték be. Lehr. 270.; van nekem hat leányom, mind eladó számban. Ar. II: 66. — V. ö. mirandum in modum gaudeo; in speciem (zum schein) in morem, contumeliam (Gossrau.)

Végül ide vonható a régiségben előforduló *gyanába* (=gyanánt) is, pl. adanak en ethkem gyanaba mergeth. Kulcs. C. 164.

e) *-be* mint ezéhatározó.

Az ajándékban adⁱ szóhasználatnak megfelelő ajándékba adⁱ (ajándékul, ajándék céljára ad)-féle tartozik e csoportba. Példák: fogaggya el tőlem ajándékba. Ny. IV: 375. | másnak aultad a szivedet cserébe. Népk. gy. I: 147.; el találom tőle lopni cserébe. Népk. gy. I: 147.; mit kívánsz most fájdalom díjába. Ar. | emlékébe fogadj el egy arany vesszőcskét. Népk. gy. I:

* Nem lehetetlen, hogy az *olybá* féle alakok a *-be* eredeti hosszúságát őrizték meg, de lehet az is, hogy a *-ed* hosszú magánhangzójára rövid rá hatással.

368. | azt kívánta okos Zsófitól büntetésbe, hogy hájjon vele. Ny. X: 135. | a gygy egy kicsi vizet isten fizessébe. | a mely gyfűrűt jegybe adtál, vedd vissza. Vadr. 53. | függetlenségedet áruba ne ereszd. Pet. 251.; ő szent ajándékát áróba foglalá. RMK. II: 524. | nem is adtam a lelkemet bérbe. Ar. I: 42.

Ezekhez vehető a „haszonba ad” (t. i. haszonra, haszonhajítás céljára) kifejezés is, melynek megfelel a „kárba ad.” Példák: semmit nem hoz nekünk haszonba. Bécsi. C. 276. | kit nem adok neköd kárban. Kat. leg. 1037.; legszebb illatja, színu kárba megy. Ar. I: 173.

Czéhatározó kifejezések hasonló szólással más nyelvekből: in praesidium missa est legio, in spem, honorem (Gossrau) | *ἡρώωντες ἐπὶ τὸν πόλεμον* nützlich zum kriege, *ἡρόωντες ἐπὶ τὰ εἶρη* πάλιν verständig rücksichtlich der staatsgeschäfte (Curtius) | *ἡ ἀρα ἀρχῆς*: zum zeichen der freundschaft.

d) *-be* mint tárgyhatározó.

A „bizik benne, hisz benne” kifejezéseknek (l. 63. l.) megfelelő *-be* ragos szólások tartoznak e csoportba. Példák (különösen a *bele* határozós alakokkal): ki ne szeretne már bele egy ilyen nőbe? Ar. III: 215.; tudom másba szerettél. Vadr.; ha bele un a könyvekbe. Erd. II: 212. | niné galazat te beled bizoknae. Bécsi C. 129.; te beled bizot en lelkem. Apor C. 1.; nem hatta meg ő bele remenkedőket. Bécsi C. 38.; v. ö. remenkedet istenbe. Münch. C. 69.; beleye vety vala remenseget. Marg. Élet. 183.; | ő álfiai sem hizne uala ő bele. Münch. C. 183.; én belém hiszek: in me credunt. Ny. IV: 316.; ki hiszen fiuba. Münch. C. 345. — T. is bele unt a mulatozásba. Ar. II: 88.; effélék ezek is: körmöm éhezik beléd. Cson. 295.; kormás bele. Ny. VII: 229.; bele szokik, törődik a sanyaru sorsba. | ebbe helyezi bizalmát, stb. — V. ö. arlet in arma magis; amor, odium in aliquem (Gossrau).

2. *-be* mint eredethatározó.

a) részhatározó használata.

Dunán túl közönséges szólásmód az efféle: mit tuez bele, semmit se tuztam bele. (Ny. IV: 135.), mely itt-ott a régiségben is előfordul (pl. Ker. leg. 79.) E használata a *-be*-nek megfelel a régi „kenyérben enni” és mai „kenyérből enni”-féle

szólásnak. Lehet, hogy az alább tárgyalandó okhatározós *-be*-vel való kifejezések hatása alatt keletkezett.

Részhatározónak lehet tekinteni azon *-be* ragos objectumokat, melyek a *kerül* és *telik* igék mellett fordulnak elő (pl. sok időbe telik, sok pénzbe kerül); itt is a praedicatum csak egy részére vonatkozik az objectumnak (pénzbe, pénzbe közül sokba, tehát nem összes pénzbe kerül). Példák: *ime nyomoron ebben mult volna egy egez het.* Marg. Élet. 141.; v. ö. *beletelt egy év; jól kormányozni a hajót mesterségbe telik.* Fal. 513.; *gondba, munkába telik.* Fal. 540.; *a bocsánat semmibe sem telik.* Fal. 540.; *hosszu fáradságába, vagy méltatlan hízelkedésbe tölt.* Fal. 602.; *nem tölik sok költségedbe.* Fal.; *a mely egy pénziben sem telik kednek.* Mik. 80.; *nem is tölt az egész olyan sok időbe, talán egy órába, legfőlebb kettőbe.* Ar. III: 237.; *sokba telik, mit nagyra becsülnék.* Km. | *az a fülön függő mennyibe kerül?* Dor. I. k.; *hej J. vitézuok került sok hajába.* Ján. XXIV.; *nem kerül egyébbe, egy ajk moccanásba, egy hívány igébe.* Ar. II: 467.

b) *-be* mint okhatározó.

Ilyen szerepével a *-be*-nek rendszeren csak önálló (*bele*) alakjában találkozunk s többnyire testi működést jelentő igék mellett. Példák: *fáj a szívek belé.* G. Kat. vt. n. el. 37.; *talán megh meghys hal belé.* Lev. 31.; *megvörzög a fogok belé.* Pap. Kerk. n. 91.; *mikor leszok belé (t. i. tále) jóvá.* Ar.; *olykor el is undalodni belé.* Ar. I: 11.; *összetette kezét, hogy reszketott belé.* Ar. I: 27.; *hogy elbámul belé ha él.* Ar. I: 157.; *majd megszakadt belé.* Ar. I: 222.; *még a ki nem hitte, az is borzadt belé.* Ar. II: 149.; *ugy kaczagok, hogy szinte könnyozem belé.* Gyul. | *egészen elfáradt belé.* Vadr. 401.; *meghasad a szívem belé.* Ny. I: 329.; *ne fēj Julis, meti nem hót belé.* Vadr. 119. || *az a szép selyem rokolya csak ugy repült belé.* Népk. gy. I: 425. | *záslóidat a keleti szellő vígan lebegteti, hogy a turul repdes belé.* Ar. (E használat magyarázatára nézve v. ö. Simonyi kis nyelvtanában [1. kiad. II. rész] a 40. cikket.)

Okhatározósáknak tekinthetjük ezen szólásokat is: *csak kicsibe* (t. i. kis okba) *mult el, hogy le nem szédüle.* Ar.; *csak egy cseppbe mult, hogy . . . stb.*; *csak egy szikrába mult.* Lehr. 292.

C. *A -ből* ragnak átvitt értelmű használatai.

A *-ből* alapjelentésének az átvitel terén legpontosabban az eredet határozás felel meg. Ha a vele kifejezett viszonyításban a subjectumot az objectummal mintegy a praedicatum vonalával egybekapcsolva gondoljuk; az objectum a kezdő, a subjectum a végpontra esőnek tűnik fel, — ellentétben a *be*-nél tapasztalt esettel, hol megfordítva a subjectumot fogjuk fel kezdő- s az objectumot végpontnak. A működés kezdőpontja egyúttal az eredet pontja is; ezt követik a többi pontok, melyek a működés folyamát (geometriai képpel: vonalát) alkotják. Maga az eredetfogalom a szerint a mint alkotójegyei közül egyikét vagy másikat kiemeljük, több más specialisabb fogalomná vállatik. Ha az objectumot térben és időben terjedőnek (folyamatnak, állapotnak vagy anyagnak) vesszük s a subjectumot — minden különös mellékgondolat nélkül — abból egyszerűen kiválónak fogjuk fel, támad az *állapotból* (anyagból) való eredés fogalma. A subjectumot az objectum alkotó, kiegészítő részének is tekinthetjük, azon alkalommal, midőn annak terrenumából kijut; s a keletkezett viszony szorosabban részhatározói lesz. Ha nem tekintünk az objectumnak tér- s időbeli terjedtségére, ezt mintegy matematikai pontnak képzeljük, melynek a subjectumhoz annyi köze van, hogy a neki tulajdonított praedicatum onnan ered, vele szoros kapcsolatban van, sőt nélküle nem is lehetne létrejön az ok átvitele. Ez utóbbinak ismét egy mellékága az *oszkoz*, melyben csupán kissé lazábbnak vesszük a kapcsolatot, mint az előbbiben. A *-ből*-nek használata mindemez átviteleket felmutatja, melyekhez még a kombináltabb átvitelre alapuló, módhatározói alkalmazás esatlakozik.

I. *A -ből* ragnak eredet határozó használata.

a) *-ből* mint az állapotból (anyagból) való eredés jelölője.

a) Az objectum állapotot vagy viszonyt (testit, szellemit vagy külsőt) jelent. Példák: *ky zabadoyt meg onghemet ez testinek halalabol.* Érdy C. 271.; *másszor minden lakadásból testem új életre jött.* Lil. I. k.; *ha ti a halálból most feltámadnátok.* Pet. 327.; *kifogynak az időből*

vagy erejükből. Fal. 513.; vadsága kifogy vala minden erőből. Zal. V. é. | alomból felszökken az irasokat oluassa vala. Csen. 110.; néha meg álmából éjjel veri talpra. Ar. | az negyed napy lydeg leleskerl, es az ev terdeynck meg sugaralasal meg szabadulnan. Marg. Élet. 143.; kórságokból meg távoztak. RMK. I: 19.; jön a esikős a csárdából, gyógyulóban mámorúból. Pet. 323. || ne kelts föl bánatimból. Cson.; előbbi bűvából majd öröme derül. Mur. III: 242. | ez három rendbely bynekből meg oldozyanak. Érdy C. 445.; megh váltatok mynden bynából, halálnak terheeből es erek karhozadnuak atokyából es vezedelmeeből. Érdy C. 106.; ew ydwezeyty az ew neepect ew bynekből. Érdy C. 343.; tisztulj büneidből, fejtőzzél adósságidből. Fal. 553.; azért mi es bűnünkől, feltámadunk vétünkől, ez világi kínunkból es mi nagy halálunkból. RMK. II: 67. | a kevélység minden emberségből kifosztja az embert. Fal. 614. | kimoszdik a gyanúból. Ny. VIII: 137. | az apostolok kimosdaták minden feslettségől. Ny. XI: 133. | sem veer zakadatból, sem testy akaratból, sem sffyrflw akaratból, de Istentől zylettenek. Érdy C. 114. | zarmazik az wr istennek zent yrgalmassagából. Érdy C. 366. | tamada az eclyen ysmoretsseogh az nagy erőss zerctetből. Érdy C. 368. | kihüültel kedvélből. Ny. | semynemew yozagból kywe nem hagyattatyk. Érdy C. 394. || ne véld. . . . hogy istennek az legyen akaratja, asszonyiságból (asszonyi állapothól) csak magának használjon. | effedé hondokom es képeimből (színeimből, eredeti színem minőségéből) kivett. Ar. II: 465.; a színiből es egészen kiköt. Vadr. 396. | a király kihág trónusából, büszke felségéből (felség voltából, állapotából) s bíbor ruhájából. Dor. IV. k. | pwrgatorium tyzeeből (olyan kifejezés, mint: kínjából) ky zabadoyttya. Érdy C. 365. | myndenből (t. i. minden bajból) ky zabadoytaa. . . . Érdy C. 358. | gyüvök haza katonaságomban. Ny. V: 87.

Nem a fajhoz, nemzet, család az egyeshez, általános a részleteshez a nyelvbeli kifejezésben szintén úgy viszonylanak egymáshoz, mint eredetet (különösen állapotot, viszonyt) jelentő objectum és belőle kiváló subjectum. Példák: jó családból származott. Arist. 23.; az ő nemzetsegéből tyzen öt lelkek purgatoriumból ky szabadolnak. Kriza C. 359.; tamada keddeegisten-

feelő zylektewl es nagyssagus nemből. Érdy C. 394.; más senki az egész királyi nemzetségéből. Népk. gy. I: 367. | Izra- elből valok ee, en oes az vagyok, Abrahamuak mayából valook ee, . . . Érdy C. 92.; tamada az zsidóságból. Kat. leg. 2457.; valazta ur Isten mynd sydosagból, mynd az pogaussagból. Érdy C. 104. || sokan yeweenek lathny el nagy romay feyedelemből (értsd: fejedelmi nemből) tamadot umbert. Érdy C. 357.; er. az patriarchakuak gyevkerekbeel (átvitel e. h. nem) zyletovt. Corn. C. 65. | együgyü színből vagyok én csak. Arist. 77. (itt szín = rend, osztály) te kedeg kyrul az en veeromból zerez saart es. . . . Érdy C. 437. V. ö. mer te beleled vagy tevled tamadot az igassaguak nappja. Corn. C. 61.

β) Az objectum eselekvést jelent vagy annak eredményét. Példák: senki az törvénytartásból nem idvözülhet vala. RMK. II: 56.; mynket az bynnek zoigalattya- ból megzabadyttanal. Török C. 301.; űkeeth megzabadetotta űrdögnek keserteetyből (bűnöknek gonozsagból, ez vylagnak űryből, pokolnak kenyából). Sám. C. 19. | egy pap maradt a gyilkolásból. Ar. I: 411. | ojan kása, a ki díszuó ölésbű kimaradt. Ny. III: 278. | meg kezdenee ternyi az ő baluanyozas- sokból. Helt. K. 27. | nem áll ki a törésből: szándékáról nem lehet lebeszélni. Ny. III: 367. | meggyogyult vala abbul a esapásból (csapás által szenvedett bajból). Zr. V: 39. | az imad- sagból fel kele. Tih. C. 55. (v. ö. fél kelveen az ymachagrol. Érdy C. 375.) kikopott a beszédéből, mint a mogyoró tokjából. Fal. 926. | ne félj, hogy a tisztjéből valamit mulasszon. Pet. 325. (tisztjével járó teendőiből). Elliptice: Imre látta ebből (t. i. a dologból), hogy. . . . Ar. I: 331.; nem parancsolsz nekém abból. Ny. VII: 179.; mynd ezekbeel ezt mondhatnad, hogy ezekbenl keuetkezik. . . . Corn. 32. Az ilyen finu szólások: *itku piltkästä iloista, parka paljon nauramasta*: sirás kis örömből, rivás sok nevetésből. Ahl. 29., hasonló észjáráson alapulnak.

γ) Az objectum anyagot, tárgyat, élő vagy élettelen lényt (ezeknek átvitele alapján esetleg másne- müt is) jelentő fogalom, melyből a subjectum ered, származik, készül vagy belőle áll.

α) Példák, melyekben a subjectum ered, válik az objec- tumból, úgy azonban, hogy az objectum e kiválás által nem

semmisül meg; ha ky meg nem zyletyk yvonnan *vyzbeul* es zent telektevl. Corn. C. 18. | Huska porából nőtt ki az a rózsza. Ján. 25 || magból nő a pula száma. Erd. II: 105.; vén bagolyból vén tojás. Cson. 275. | egy tollásból így nagy kokas nem kött. Ny. III: 39. | egyikből kinöve egy szép lylyiomszál, másikkól kinöve más szép lylyiomszál. Ny. V: 48. | egyikből nőtt muszkáta szál, a másikkól rózmarint szál. Vadr. 7. || sereg ott seregből csapatonként válik. Ar. II. V. ö. ezekhez ezen szólást: lábélidet kitisztítod a sárba. Fal. 516., s a vele analog használatot a finn nyelvben, pl. *pese takki sarasta puhtaaksi*; mosd ki a kabátot a sárból tisztára. B. Fny. 94.; *puhlista matot tomusta*; tisztítsd ki a gyékényt a porból. U. o. Ide tartozónak vehető talán ezen kifejezés is: valakiből csúfot űz, vagyis a benne levő csúfot felszínre, pellengérré hozza, pl.: űzvén az öregből sok bolond csúfságot. Ar. II: 146.; *tí is az emberből csúfot mért csináltok*. Dor. IV. k.; *kikből így űzhetnek csúfot*. U. o.

A következőkben az objectumot a subjectum kíválása (eredése, származása) után megsemmisülve gondoljuk, illetőleg a subjectumban jelzett fogalomra átalakúlva: a kölyökből nincs eset, hogy népvezér ne váljon. Arist. 34.; sokat remélt ebből a fiúból. Népk. gy. I: 361.; a vesszőből egy arany palló lőtt. Népk. gy. I: 369.; hát esendes házi madár lesz az erdei sasból. Pet. 320.; a leányból lett egy kápóna, s abba Palkóból egy réméte. Vadr. 401.; mi lesz lányunkból. Ny. VIII. 225.; a cigánba kirá lőtt. Ny. III: 180.; minthogy honvédéből áru-lóvá legyek. Ar. II: 417.; Teigből lett az alispán. Ny. IV: 568. | chodakoppen fordoytaa meg ewtet ragadozoo farkasból alazatus baranna, Érdy C. 372.; a bárányokból átváltozott angyalok. Népk. gy. I: 381. || csakhamar egy leányból asszonyt csinálnak. Mik. 40.; az vezedelmes edeenből drága edeentherzerze. Érdy C. 373. Ugyanilyen felfogás mutatkozik állapotot jelentő objectumon is ilyen példákban: az öreg Démost rútból (t. i. rút állapotból) széppé alakítván. Arist. 98.; mint fordul a jóból rosszra szerencsének. Zal. II. é.

b) Példák, melyekben a subjectum és az objectum jelezte anyagból, vagy anyag gyanánt felfogott más valamiből készül, illetőleg belőle áll: meg lesz ágyad votve nálam, meg csalánból és tövisből, s szunyogokból szemföldöd. Cson. 298.; vessél

nekem ágyat falevőből. Abafi sznpd. 15.; rózsából lesz temetóm, liliomból lepedóm, rozsmaringból kereszttem. Erd. I: 58.; mézből van a beszélője, szegfűből a nyeldekölője. Erd. II: 193.; ha egyetlen egy füzért fonnának minden virágából a világnak. Pet. 51.; csináltattam neked aranyból kaliezkát, ezüstből ajtaját, gyémántból válluját. Erd. I: 448.; zerzenek koporsóth arából, ezüstből es drága kőekből. Peer C. 33.; smaragdostból Zerzeth Nemes ede. Török C. 96.; mintha zápor esnék piros kalárisból. Ar.; Musa! te ki nem rothadó zöld lamrusból viseled koszorúdat, sem gyöngye ágból, hanem... csillagokból van kötve koronád, holdból és szép napból. Zr. I: 3.; ott egy almafa virít, csillag, gyöngy és földi ágból, három ellenző világból. Cson.; a kelő nap, első sugáriból, tesz homlokára aranykoronát. Pet. 332.; hadd füzne dalokból gyöngyosorba füzérrt. Ar. I: 391.; a sőhajokból égi háború lett. Pet. 333.; fellegek-ből vett magára gyászmezet. Pet. 122.; piros bőrből van a pugylárisa. Erd. II: 188.; ajtómon is fából a kilencsem. Ny. III: 94.; chynaltatot volt ozlopokat plehbevl. Corn. C. 305.; yo yllatu kynyerek valanak az bydes gabonából. Érdy C. 282.; korpából csinált kenyeret kezébe. RMK. II: 268.; tisztá lisztből sült a kalács. Erd. II: 132.; kártyából tornyokat csinál. Pet. 325.; az levelekből rwhath köthöt wala maganak. Peer C. 55.; zsákból magának ruhát csináltata. RMK. II: 283.; földből let-től... RMK. II: 70.; ez zent gyökerekből alkotiateek az dauid kwecha. Érdy C. 439. | fekete viaszból nyom reá peesétet. Ar.; föllába tőrőbát van csináva. Ny. III: 95.; ki látott botból beret-vát. Erd. Km. 53.; asztalt is terített csak úgy hevenyéből, az üres tarsolyból meg a födeféből. Ar. II: 32.; chenalának tewys-bel egy koronath. Apór. C. 185. || ne rakj a vápából hegyet. Ny. VIII: 225.; az sok bytangból ég zent egyházat rakattata. Érdy C. 399.; te vitéz fejedből tenni akar prédát. Zr. XII. 82.; egész teste nyakból áll. Erd. Km. 301.; drága pénzbevl chynalt haz. Dom. C. 131.; a ruhája kilenczven kilencz ráncz-ból állott. Ny. III: 369. | tíz kenyér, mindégvig egy köbőlől (t. i. lisztből) sült. Vadr. 396. | esik eső, látom én azt, sár lesz abból, tudom én azt. Erd. II: 36.

Hasonló példák, a melyekben az idő és szellemi fogalnak szerepelnek anyag gyanánt: szükség az éjből is gyakran napot

tenni. Mur. III; 9.; az esztendő három napból állt. Népk. gy. I: 376. | kozoruth éinala: zegenségből es sok naualya zouwedéből. Sán. C. 4.; főnjünk áldásból liljomfüzért. Pet. 323.; koszorús a haza homloka, szabadságból fontuk azt oda. Pet.; az egész öröömöm csak anyyiból állott. Ján. 15.

Metonymikus szólások (az állat neve, szőre, bőre, tolla helyett): kalpaga medvéből, farkasból van kaczagánya. Zal. I. 6.; bojtos oroszlaúból van vállain lágy kaczagánya; kényes pávából visz tollat gyenge sisakján; u. o.

b) -ből mint részhatározó.

α) A részleges objectum anyag, vagy annak vett tárgy. Példák: eme a mandolából. Fal. 582.; hadd szelek most a kenyérből, nem puhából, nem fehérből, csak az árva szegényből. Ar. I: 397.; a ki ebből eszik, fordullon hasznára. Ny. IV: 563. | jobb szeretne inni kinn a tó vizéből. Pet. 330.; jól levett a kr. vériből. Érd. I: 249. | hogy almszandukodnanak az yozagból Érdy C. 358.; az testamentommal kől rea maradoth yozagból valamit birna. Peer C. 108. | kötőseikből is azt vették magokra. Dor.; de bizony a hegyből nines ott semmi. Ar; III: 190; héjából időnként tüzre tesznek sokat. Ar. I: 207.; nem adsz az isteneknek a belekből tizedet. Arist. 26.; talál egy list pénzt, tele van belőle az átárvotója. Tompa; mess éddarabkát a kasba. Ny. III: 368.; az apró tollából harmincz derikaj tölt. Ny. III: 39.; ebből a folyadékából töltsd teli az ezüst kulcsodat. Népk. gy. I: 371.; a béremből (t. i. a bért tevő pénzből) ötven krajczár levonal. Ny. IX: 557.; kitél egy szekerből két kukja (t. i. egy szeker trégyából kitelek két rakás). Ny. VII: 519. Elliptice: kedvetet altam te neked mindenből. RMK. II: 263.

Ugyan ilyenek a kifogy, kifoszt s más efféle praedicatumokkal: tennen rwhadbol megy főztatol wala. Török C. 5.; | az erdőköt pusztítjuk ki a vadból. Fal. 547.; minden kincséből kipusztul. Fal. 595. | a gonosz por kiforgat értékünkéből. Fal. 525.; vén korában minden marháiból kitolvajlám. Lehr. 46.; minden poharából kitörött. Lehr. 124. | szükölköduck mindenből. Fal. 215. | az ördögök ostromital is nagy részből ivressek. Toln. V. el. 2. (V. ö. a következő lapp példát: *alt kucch keres-*

vuotest tieväs mon tani valküt: egy edényt szeretettel [ből] tele adok neked).

β) A részleges objectum egyedi fogalom (különösen élő lény), melyekben -ből = közül. Példák: boezatok te hozzád társaimbából kettowt. Ehr. C. 38.; gyalogokból végre a tizedeseket hívatá. Mur. III. r. 321.; keresetek barátokat ez vylaghy alnok kazdaghsagból. Érdy C. 327. (e. h. gazdagok közül, tehát abstract fogalom van concret h.) | es a maradékoknak zelleket minden népből felmagasztata. Bécsi C. 287.; kitörültek a nagy nemzetek sorából. Pet. 327. V. ö. feltámasztja halottai-ból (tdk. a halottak közül). RMK. II: 137.

γ) A részleges objectum állapot (testi, szellemi, vagy külső), cselekvés vagy ennek eredménye: valaky egyszer kostoland az bevlichessegből, azaz: a jó jzew tudomanból. Corn. C. 168.; az én fájdalamból ti is részt vehettek. Dor. III.; gyevhtev lelky kazdaghsagokat iozagos nyelkevdeveknek nagy sok kazdaghsagból. Corn. C. 295. | fenyegetésiből ki kell meríteni. Arist. 64. | lezckémből fél betüt sem tudtam. Pet. 331. Elliptikus kifejezések: nem oly édes másból (t. i. dologból v. cselekvésből) a méz, mint ebből a gyötrelem. Pet. 331. | hogy szeretni nem szeretnénk, ninesen abból semmi. Tompa; hogy ne örült volna, abból semmi sincsen. Lehr. 364. | egyet mondok öcsém, kettő lesz belőle. Ján. 10.; az gonosz-ból ces yot valazthat. Érdy C. 90. — A 'kifogy'-féle praedicatumokkal való példák: míg a szuszából gazdája kifogyott. Ján. 7.; mindénbű kimútam (mégfottam erőmben). Ny. VI: 318.; a balsors kiforgatott keresményéből, az irigység böcsületedből. Fal. 549. — V. ö. még ezekhez: mely belesesegből ew tewle tudakoztak. Érdy C. 281.

ε) -ből mint eszközhatározó.

Az eszközt jelző objectum rendszeren -ből ragos a *valahonnan élést, áttartást* jelentő praedicatumok mellett: kenyereimből ces maradékból engemeth thengettes. Peer C. 13. | bevseges adományából celtety mind ez tellyes velagot. Corn. C. 119.; hadd éjjen meg kéregetésből. Vadr. 408.; más tarlójából él. Ny. III: 86.; kitarlja az áraba. Ny. IV: 82.

Másnemű praedicatummal találjuk az eszközt jelző ob-

jectumokat a következőkben: egyik adósságot a másikkól megfizetni. Decs. ad. 72. | a gyapotból való kereskedés. . . . Mik. 73. | a kilencz száz forintból vett jó egy négy ökröt. Ny. III: 369. | tulajdon erőnkől mi ez pogánt megvertük. RMK. II: 46. | a világ kínosított és égyet nem ütött vóna réa, hanem szémszúrásból verte az állást. Vadr. 400.

Talán legalkalmasabban eszközhatározásuknak vehetjük a következő szólásokat is, melyekben a praedicatum valamely szellemi, vagy vele kapcsolatban álló testi működést (tudás, értés, ismerés; továbbá: mondás) jelent s az objectum azon — többnyire szellemi — tényezőt, melynek eszközével, segítségével a praedicatum létrejön. Hye nek: mondott szöböl ért a magyar ember. Km. (a praedicatum: ért, az objectum eszközével jön létre, azaz: a szó eszközével): kyt megh ysmerhetvünk ez heet dolgokból: elezer az mennyci fenessuegnek vylagossagabol. Érdy C. 374. (a világosság eszköze a megismérésnek) | ő zentsoges életenekh példainból semmyth nem tanolhatot volna. Peer C. 109. (a példa eszköze a tanulásnak) | okulj, tanulj másnak bolondságából. Fal. 100. (más bolondsága legyen eszköze, hogy mi tanuljunk). | oltan monda zent leleknek ysmeretyből. Érdy C. 269. | az zenth leleknek yelentheseből meg thutta. Peer C. 16. | mendenek az ev eleyberl meg epevtlessenek. Corn. C. 157. | meg byzonvltatyk onneu nyelwe vallasabol. Érdy C. 372. | ez meg mutatatyk az latasabol. Corn. C. 202. | zent yrasban doctoroknak mondasokból cellyen nagy meltosaghyt talallyok. Érdy C. 92. | esztelen, ki veti ilyből reménységét. Zr. V: 8. | nem vagy oly rossz, mint szavabol mondanálak. Gson. 309. (t. i. ítéletek; szavadat használnám eszközül ítéletemben). Hasonlót fejeznek ki a következő sim példák is szintén elatívnással, pl.: vaan mástíjpi minü onto seu tuntisín: de miből tudhatnám ezt én idegen létemre: sanasta mástíj, sarvesta hávkúú: szaváról (-ból) az embert, szaváról az ökröt (t. i. ismered meg). Ahl. 71.

d) -ból mint okhatározó.

Előrebocsátjuk itt azon példákat, melyekben a ragos szó maga az ok, illetőleg ennek valamely jelzője, mely mellől a jelzett szó elliptice elmaradt: sok okokból nemoztetet aldotnak.

Corn. C. 313.; az mend zenteknek junepé neeg okokból tyztel-tetyk. Corn. C. 190.; reca felelnék doctorok három okokból, elezer. . . Érdy C. 438.; megtagadja némellyeknek különös szeretetből, feladta másoknak mélységes okokból. Fal. 541.; nem vagyok semmitől (okból) kötteles teneked. Helt. M. 436.; reşam ne noleztellýen belemlé. Lev. 79.; ne gondolj semmit mind ebből. Kat. leg. 918.; azon kérünk s mast neked ebből könyvergünk. Kat. leg. 3161.; a szöszölót abból diesírik. . . Fal. 802.; hogy emarattum, acescak abbu van. . . Ny. II: 86.; tíz napig feküve voltam, iszen tuggya, miből hagyott el. Ny. III: 4. V. ö. e fiun analogiát: tástü tulí vgt polka pabóillensa: ebből (t. i. ez okból) a fiu most bás lett. — Az okból-nak megfelelőleg van végből is, pl.: tíz pár esókot egy végből. Pet.

e) Az okot jelző objectum, állapotot jelentő fogalom. Példák: veensegeveberl vagy betegsegeveberl nem munkalkodhatnak. Corn. 297. | az nagy veresegeből fel hamlot az bewre. Érdy C. 561. | mit míveltél hatalmadból, vélek mit töttél irgalmadból. RMK. II: 71.; egy sem halt meg abból a betegségből. Ny. I: 128. Fal.; a nyavalya akkor uralkodott, melyből minden ereje lankadott. Mur. III: 31.; sanyarán élödünk, abból találja az embert a betegség. Ny. III: 4. | kenaydnak nagy voltat az te igaz zerelmedből ny ertünk zenedel. Kriza C. 45.; ilyen ember haljon meg zereteteberl. Horv. C. 39.; ilyeneket bochat ev isteny zerelmeberl. Corn. C. 142.; ionkab testy zereteteből keuantatnek, hog nem isteny zereteteből. Kaz. C. 43.; szereteteből írja, szereteteből küldi. Ar. II: 229.; szerelemből történt a halála. Kálm. Vadr. 118. | az ew felsseeges, yo voltaabol meg gondola ez vylagot vylagosoytani. Érdy C. 342.; dyehertetyk yozagos nywelkódeteknek nagy voltaabol. Érdy C. 350.; Isten jóvoltából, kegyelméből. Lehr. 254. | sympathyából könnyezte is sorsomat. Lil. I.; rokon érelemből hogy velök básulok. Pet. 309. | magok kedvekből kóborlanak. Fal. 286.; jó kedveből almát adott a zsebéből. Népk. gy. I. 80. | egészen más kedvtelésből olvasni, mint szakmányból. Lehr. 210. | az ew attyanak akarattyából korssagban fekyk. Érdy C. 331.; s mit mond, jóból (t. i. akaratból) mondja. Fal. | kenodnak érdőmeből ményorzagra valasztasokat meglatod. Kr. C. 24. | aytatossagból oltarokat meg kerevlt volna. Corn. C. 202.

| alázatosságból meg keresztelkedvt. Corn. C. 19.; mászkálnak a nagy alázatosságból. Fal. 39 | hűtökből poklosokat gyógyít. RMK. II: 136.; az nagy hűseegből nagy zakalogh nevekőlyk. Érdy C. 371.; kykelwen ew hűtetlenségekből yewnek az zent hyttre. Érdy C. 343. (v. ö. megfédde hűtetlenségéről. Ny. II: 263.) | irigységből a leányt elverte. Pet. 136. | oth lezön nag bekeseq istennek byrasabol. Sán. C. 11. | szánt szándékból veszélyt hoznék. Mur. III: 133. | nem tarthatja magát haragos mérgéből. Zr. XIV: 109. | félelemből lányom arczát... Cson. 277. | tévedésből a szomszéd földjére hordtuk. Népk. gy. I: 457. | barátságból melléd ülök. Npk. I: 155. | könnyeztek szívök fájdalomból. Ányos | nem esett hülyeségből rajta, hogy... Arist. 40.; boloncságba rám hurította a kutyát. Ny. V: 31. | káromkodó sem volt csak haragjából. Lehr. 278. | midőn Á. aludt, unalmából Évát szabta. Népk. gy. I: 16. | ha wlatatból es gonoz zokasból enghedetlen leezen, halaluskeppen veetkőzyk. Érdy C. 77.; szokásból is lehet házasodni. Erd. I: 187. | atyafi jószágából békességből oda ne engedj semmit. Ar. II: 225. | dychertetnek az ew leanyoknak zentsegebevel. Corn. C. 13. gonoz kewansagból azt vetee. Érdy C. 403. | valamyt embery gyarlosaagból ez yrt levelben... Érdy C. 360. | háládatosságból én mindent megteszek. Ján. 14. | megjelenék... nem az mi érdemünkéből, es semminemő igasságos cselekedetünkéből... RMK. II: 55.; tégy jót velünk kegyelmességéből. RMK. II: 64. | a becsületől soha el ne térj, sem indulatból, sem pedig díjért. Pet. 327. | az velagossagnak nagy voltából meg iyeduen. Corn. C. 267. | nem kénytelenségből, hanem magam jó kedvéből. Fal. 10.; szerencse, hogy muszájból is menni kellett. Ar. III: 344. | csak történeiből lettek e világra. Fal. 36.; magát viletlenségbe megvágja. Ny. III: 33. | az nagy ceussegből azért annce azallssagra ywtot vala, hogy... Érdy C. 277.

β) Az okot jelző objectum cselekvést (testi, szellemi működést, stb.), vagy annak eredményét jelentő fogalom. Példák: sem urunknak meheben viseleséből sem züleseben nehességöt nem zenuede. Tih. C. 35.; gondolom az emelésből eszett. Ny. V: 64.; az esesbevel meg tévrevt féyet tapogattya. Dom. C. 72. | a sok ivásból esett meg rajta.

Ny. VII: 226.; koplalásból és nagy munkából meg epettec. Helt. Kr. 97. | ez may nap vígassagos az ny idoezytevnknek zvietesebevel. Corn. C. 72. | sok itközoeety vagyon, mynd nepeknek latasából mynd hazassoknak életöknek gondolasabol. Sán. C. 15.; kynek ew edessagos latasabol oly yghen meg byzakodék. Érdy C. | dycherteteek mynd wrwnk Cr. mondasabol; mynd zent G. archangyalnak bezedeből. Érdy C. 354.; imez haarmaknak halgataasabol lezen nekyk nag gyóáórhőségök. Sán. C. 9. | ez ifyv pappa lett vala, az zvw m-uak tevt zolgalatból. Corn. C. 323. | mynemew yeles teetemnyekből eerdemlötte ezeket. Érdy C. 440. | az en aldot anyamnak kegyes esedezesbevel nem zenuedhetek ilyen nagy habornsagot. Corn. C. 318. | dycheeree az ew zolgyat enghedelmes zoo fogadasból. Érdy C. 77. | angyal ezt monda izenetből. Kat. leg. 2083. | ma kifáradnak a sok térdeplésből, holnap a tánczából. Fal. 40. | M. nevet vött vízkereszt mosásból. Mur. I. r. | ezeket tenneye az felséges istennek tanalehaból. Dom. 29.; Ámor tanácsából még őt megkérlelem. Lil. I. k. | trőlából találtad mondani. Fal. 286.; tréfából is lehet igazat mondani. Erd. Km. 198. | istennek zerezeseből es akaratyabol romay parthra ywta. Peer C. 12. | isteni parancholatból tartozol, hogy... Marg. Élet. 31. | wr Istennek enghedelmeből gyakor-taa oly yghen gyottryk vala. Érdy C. 279. | fogadasból a templomba elmegyék. Népk. gy. I: 102. | régi szertartásból a fővenyet bottal megszurdalja. Lehr. 45. — V. ö. végül ezekhez e példát, melyben az okot jelentő szó a ny a g: vizet hoz forrasrul, nem tudja, társának vége legyen abbal. Zr. XII: 106.

2. A -ből ragnak állapothatározó használata.

Az e csoportba foglalható kifejezések általában módhatározók, melyeknek eredethatározós származása többekévéssbbé világos. Első sorban kiválik itten néhány igehatározóvá mereredett -ből ragos alak, mint: újból, hevenyéből stb. Példák: hire újból megjelen. Ar. I: 431.; a király kúsasszony újból marasztá a királyfit. Népk. gy. I: 366.; egy szép ámot újbó ámottam. Ny. X: 41. | bort elé, mett én és valóból ilatnám. Vadr. 168. | a cezeriből az asszon kezdé... Ny. X. 41. | leveles dohányát megvágja nagyjából. Pet. 330.; szedd össze

öregiből a hulladékot. Lehr. 74. | asztalt is terített, csak úgy hevenyéből. Lehr. 113. Hasonló e finn szólás is: *eli myö ei äästä, ei vähästä*: ne add el sem nagy sem kis áron. Megfelel ezeknek az „annyiból” (=annyi módon, annyi szerint) is, pl.: nem tartod igaz barátodnak azt, a ki csak annyiból az, hogy nem árt. Fal. 544.

Egyéb idevaló módhatározó kifejezések: *szívből* szeret, *lelkéből* beszél, t. i. szív, lélek szerint. Példák: *zeressed te tellyes zyuedbevl* es minden te *eredbevl*. Corn. C. 49.; *tugyák meg, hogy szívűl* szeret. Ny. II: 429.; *engem úgy segéljen, szívemből* szeretlek. Erd. I: 89.; *kit szeretek szívemből*, tiszta igaz *lelkemből*. Erd. II: 42.; *hadd nézzem ki a szemedből*, *szeretsz-e tiszta szivedből*. Erd. I: 70. | *nevettem egész szívemből*. Kárm. 7. | *nyomoruságikon szívűből* szánakozik. Fal. 590. | maga Bálint ha *szívűből*, ha *színre*. Ar. I: 270. | *téged szívűnkől* kérünk. Ny. V: 41. | *gyomorból* gyűlölik. Ny. VI: 262.; *istenfélőket gyomrából* sem szerette. Ny. V: 564. | *kérjük őtet igaz hitűből*, tiszta szívvel. RMK. II: 65. | *lelkűből* hálat adott Istennek. Bel. | *kedve szakadtából* ivott. Tsz. 39. | *egy szemefordulásból* világot megnéze. Zr. I: 7. | *laó halálábaó* eregy vissza. Ny. IV: 34. Különneműek ezek: a szél *gyökerűből* kiforgatja a fákat. Fal. 600. (t. i. *gyökerűből* kirántja, *gyökere-sen*), továbbá: *ew zyzesseeges emleyt tewből* *ky vetteteo*. Érdy C. 429.; *tös tőből* kívágni. Baróti; ezt az *élőfát* innét *tőstől* kirugdosom. Népk. gy. I: 363.; *mert ez gyökerűből* nagy *tölgyfát* kirántott. Zr. I: 83.; *virágim, virágim, től* hervadatok. Népk. gy. I: 149. Ilyen észjárás van e lapp példában is: *kurhte madelekist roggosta*: *torka gyökereinél* megragadja (*gyökereiből*).

Hasonlók még: a *kýralýhoz* *allasból* (t. i. állás szerint) *kewzelbek*. Mdecr. 86. | *megizene az királnak Mardocheusnak nevéből* (t. i. neve, parancsolatja szerint). Bécsi C. 54.; *királ neueből* eresztetnek vala. Bécsi C. 65. — Továbbá a következő »figura etymologicá«-k: *rá ér-e kend?* *ráérésből* (*rá érés* szerint) *rá érek*, de a *lovaim* nincsenek *itthon*; *hallásból* *halot-tam*; csak *botlasból* *botlottam* be hozzá. Lehr.: Toldi 247.

A MAGYAROK EREDETE

ÉS

A FINN-UGOR NYELVÉSZET.

II.

VÁLASZ BUDENZ JÓZSEF BIRÁLATI MEGJEGYZÉSEIHE.

VÁMBÉRY ÁRMIN

II. TARTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1885.